دونیای شیعری نالی

پ.د.محمد احمد سعید[1]، تریفە محەمەد ئەحمەد[2]

[1]زانکۆی سلێمانی - کۆلێژی زمان

[2] خوێندکاری باڵا-ماستەر (کوردی -ئەدەب)

ztreefa@yahoo.ccom

مافی چاپ و بڵاوکردنەوە © ٢٠٢٠ پ.د.محمد احمد سعید، تریفە محەمەد ئەحمەد

JZSB p-ISSN: 1813-0852, e-ISSN: 2617-3034

پوختە

ئەم لێکۆڵینەوە لەژێر ناونیشـــانی دونیای شـــیعری نالی یە، پوختەیەکە لە بەشـــێکی نامەی ماســـتەر لە ئەدەبی کوردیدا، بە ناونیشانی (دیالیکتیکی بوون و نەبوون لە شیعری نالی دا). لێکۆڵینەوەیەکی وەسفی و شیکارییە. ئامانج لێی ناسـینی دونیای شـیعرەکانێتی و بەمەبەسـتی پڕکردنەوەی کەلێنێکی تر لەسـەر نالی و ئەدەبیاتی کوردی ، بەوپێ یەی کە نالی ئەو شـــاعیرە بەناوبانگەی بابان بووە. لەگەڵ ســـالم و کوردیدا گەشـــەیان بە ئەدەبی کرمانجی خواروو و بەشە سلێمانییەکەی دا.

توێژینەوەکەمان دابەشکردووە بەسەر سێ تەوەرەدا:

لەتەوەرەی یەکەمدا، تیشـک خراوەتەسـەر شـیعرەکانی و ئەو نووسـەرو لێکۆڵەرەوانەی، کە لەسـەر نالی شـاعیریان نووسیوە، لەنووسەران و رۆژهەڵاتناسانی بێگانەو خۆمانە.

لەتەوەرەی دووەمیشـدا، سـەرنجمان لە فەلسـەفەی نالی و شـیعرەکانی داوە. لەو بابەتانەی وەک وشـەو زاراوەی تایبەت بە فەلســـەفەو بابەتی ئەفســـانەو ناوەرۆکی ئایینی، هەروەها رەتکردنەوەی نا دادپەروەری و رەخنەگرتن لە هەندێ داب و نەریتی کۆمەڵ، بە بەکارهێنانی دەقی شیعری لە پێناو گەیاندنی پەیام و دیدو بۆچوونەکانیدا، هەروەها تێ رامان و قووڵبوونەوە لە مرۆڤ و کۆمەڵ.

بۆ تەوەرەی سێیەمیش، تیشک خراوەتەسەر ئایینی ئیسلام و پەرستنە تایبەتەکانی نالی، بە کۆمەڵێ دەقی شیعری ســـتایشـــی خواو بەرزێتی پێغەمبەری کردووە. لەگەڵ ئەوەشـــدا، هەندێ دەقی شـــیعری دژ بە دیاردەی دەروێش و سۆفیەکان، هۆنیوەتەوە.

بۆ هەرسێ تەوەرەکە کۆمەڵێ دەقی شیعری کراونەتە نموونە .

ملخص البحث

البحث تحت العنوان اعلاه، ملخص من جزء كامل لرسالة ماجستير في الادب الكوردي، تحت عنوان (جدلية الوجود واللاوجود في شعر نالى). دراسة وصفية تحليلية، الغاية منها التعريف بشعر نالي. والقصد منه ملء الثغرات التي تركتها البحوث. التي سبقت هذا البحث. وذلك بتناول جوانب و قضايا ادبية لم يدركه اقلام الاخرين من الادباء والباحثين.كان نالى من اشهر الشعراء عهد الامارة البابانية، وقد استطاع مع كل من الشاعرين المشهورين سالم و كوردى بتطوير وازدهار ادب اللهجة الكرمانجية الجنوبية ولا سيما لهجة منطقة السليمانية.

اما نطاق هذا البحث فهو عبارة عن ثلاث محاور:

ففي محور الاول، سلطنا الضوء على اساليب المحللين والادباء الذين تناولوا من دراساتهم، شعر نالي، سواءآ ادباء الكورد او المستشرقين او غيرهم .

اما المحور الثاني، حاولنا ادراک الجانب الفلسفي من شعر نالى وكذلک اسلوبه الشعري وقدرته في اختيار الالفاظ والمصطلحات الفلسفية و الاغراض الشعرية، وتناول موضوع الدين ومسائل اجتماعية أخرى نحو تحقيق العدالة الاجتماعية وكذلک شيوع عادات اجتماعية غير مقبولة.

وفي المحور الثالث، القينا الضوء على الدين الاسلامي، في نتاجه الشعري في العبادة، اهتم نالى بهذا الجانب اهتماما كبيرا، ونجد الكثير من النصوص الشعرية التي يحمد الله، ويمدح الرسول، ومع ذلک وظف مجموعة من النصوص الشعرية ضد بعض المظاهر الغير المقبولة، كظاهرة بعض من الدراويش والمتصوفين، وكثيرا ما اساءت هذه المظاهر الى الدين الاسلامي. قد استشهدنا لكل هذه المحاور المذكورة، بنصوص شعرية من ديوانه.

والله من وراء القصد...

Abstract

This research is entitled the ‘World of Naali’s Poetry’. This is a summery of a section in a thesis for Masters degree in Kurdish literature, under the name ‘The Rational of Existence and Non-existence in Naali’s Poetry’. It is a descriptive and explanatory research with the objective of getting to know his poems while it aims at filling another gap about the poet in particular and within Kurdish literature in general, considering that Naali was a great famous Baban poet who alongside Saalim and Kurdi helped prospering the literature of Kirmanji xwaru and the Slemani part of Kurdish literature. Our research consists of three parts :

In the first part, we highlighted his poetry and the work of the orientalists, local and foreign writers and researchers who wrote about Naali.

In the second part, we focussed on Naali’s philosophy and poetry. We elaborated on subjects like vocabulary and specific expressions related to philosophy, myth and religious contents, in addition to rejecting injustice and criticizing some of the cultural norms and habits through utilisation of his poetry which aimed at delivering his message and expressing his perspectives. He also had the goal of deeply observing humans and society.

As for the third section, we have discussed Islam religion in relation to Naali’s personal worshipping where he described the greatness of god and the prophet, despite of writing some pieces in which he criticized dervishand Sofiism phenomenon Each section in the research includes many examples of poems.

تەوەرەی یەکەم: بەهرەو داهێنانی شیعریی، نالی

شیعر بەلای نالی یەوە منداڵدانێکی دیکەی هاتنە دونیابووە بەو شێوەیەی خۆی تاسەی بۆی هەبووەو هەوڵی بۆ داوە. دەکرێ بگوترێ نالی و شیعر دوندو هەڵۆ بوون، چونکە بێ یەکدی نەیانتوانیوە ئامانجدار بن. شیعر زمانی قسەکردن و دەربڕینی ناخ و هزرو بیری نالی بووە، لەڕێگای شیعرەوە توانی بێتە ئەو نالی یە، کە تاهەتایە ناوی لە نێوەندە ئەکادیمی و ئەدەبییەکاندا بە زیندوویی دەمێنێتەوە. نالی بۆچی شیعری هەڵبژارد؟ بۆچی ئەو ڕێگا بێ کۆتایی و دژوارەی دیاریکرد تا لێیەوە جارێکی دیکە لەدایک ببێتەوە؟ نالی سەرەڕای ئەوەی هەستی کردووە ئەو کارەی دەستی داوەتێ دووچاری گێژاوو نارەحەتی ژیانی دەکات، بەڵام بێ پەروا لە هەوڵدان نەکەوتووە.

"بایەخی شیعری نالی لە ڕێی سیحری زمانەوەیە وە دیاردەکەوێت، هەر لە ڕێی گەمەکردنەوە لەگەڵ زماندا داهێنانەکانی ئافراندووە، شیعر گەمەکردن نییە بە زمان، بەڵکو گەمەکردنە لەگەڵ زماندا"[١].

هەڵبژاردنی مۆدێلێکی جیاوازی شیعر نووسین لەوەی پێشخۆی، بەکارهێنانی زمانێکی شیعری جیاواز لە زمانی شیعری سەردەمەکەی، ڕەتکردنەوەی ژیانی سادەو ساکاری ڕەوەندیی و بەکەم ڕازینەبوون لە زانست و زانیاری ئەو سەردەم، هەوڵدان بۆ دۆزینەوەی خود و کارکردن لەو پێناوەدا، پرسیارکردن و وردبوونەوە لە وەڵامی نا لۆژیکی، هوشیاری گەڕان و ئەزموون پەیداکردن، هەڵنەخەڵەتان بە هاش و هوشی شێخ و سۆفی و مەلای ناحاڵی سەردەمەکەی، ئەمانەو زۆری تریش گەواهیدەری ئەو ڕاستییەن کە نالی لە سروشتی خۆیدا بلیمەتێک بووەو نەیهێشتووە خودی خۆی و تواناکانی ون ببن و لەدەستی دەربچن و پەرەی پێداون و گونجاوترین ڕێگاش بۆ نالی مینبەری شیعرو بەهرەو خورپەو ئیلهام و رامانەکانی بوون. شیعری نالی و" شەڕی نالی لە پێناو گێڕانەوەی جوانی فیترییە"[٢]، بە خەیاڵی فراوان و بیری وردو ئەزموونی زۆری لە مێژووی ئەدەبیاتی فارسی و تورکی و عەرەبیدا و لەنێو شاعیرانی کلاسیکی کوردیدا لە ئاستێکی بێ وێنەدا بینراوەو دەبینرێ، بەم هۆیەوە بووەتە ڕابەری شیعری کلاسیکی کوردی و دامەزرێنەری قوتابخانەیەکی نوێی شیعر، کە بە قوتابخانەی شیعری بابان ناسراوەو لەگەڵ هەردوو هاوەڵەکەی سالمی ساحێبقڕان و مستەفا بەگی کوردیدا، سێکوچکەی شیعری بابانیان پێکهێناوە. "نالی لە ناوەڕاستی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم دا، بۆتە ناوێک کە جێگەی بایەخی نووسەرانی ئەوکات بووە، نالی وەک زانایەکی بواری زمانەوانی و زانستە شەرعیەکان، ناوبانگێکی باشی پەیداکردووە، بەتایبەتی لەلایەن زانایانی وەک: (ئەحمەدی کوڕی محەمەدی ئەلحەزراوی ئەلمەکی ئەلهاشمی) لە کتێبی (نزهة الفكر) دا ژیاننامەی نالی نووسیووە، لە فەرهەنگستانی ئەلبابتین (معجم البابطين) بۆ شاعیرەکانی سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم بە کورتەیەک باس لە ژیانی نالی دەکات، هەروەها لە کتێبی مێژووی ئەشرافەکانی حیجازدا لەماوەی ١٨٤٠-١٨٨٣دا، کە ئەحمەدی کوڕی زەینی دەحلان نووسیویەتی، باسی ١١٦ بەیتی نالی دەکات کە بۆ میر عەبدوڵڵای کوڕی عۆن، کە میری شاری مەککە بووە نوسیوویەتی"[٣]، ئەمە ئەوە دەگەیەنێ نالی سنووری نێوخۆیی تێپەڕاندووە، وەکو پیاوی ئاییني و لەهەمان کاتدا وەک شاعیرێکی مەزن لە تەواوی ناوچەکەدا گوێ بیستی شیعرو هونەرو بەرزیی شیعرەکانی بوون.

---

١ حەمە مەنتک، لە مەدرەسەی نالییدا، چ١، چا: کارۆ- سلێمانی، ٢٠١١، ل٩٥.

٢تەحسین حەمە غەریب، خوێندنەوەی شیعری دڵی مەولەوی و چاوی نالی، چ٢، چا:زانا، ٢٠١١، ل٢٥٢.

٣ محەمەد گەڵاڵەیی، خوێندنەوەیەک بۆ کتێبی (نالی لە بەڵگەنامەکانی عوسمانی دا)، ڕ:کوردستانی نوێ- سێبەرو سایە، ساڵی ٢٨، ژ: ٧٨٤٥، ٢٣-٤-٢٠١٩.

گوتاری نالی لەپێناو گۆڕانکارییەکی ریشەییدا بووە لە دونیای شیعرو دونیای ریاڵدا، چونکە وەکو باسکرا هەمیشە ژیانی واقیعیی ســـەردەمی خۆی رەتکردۆتەوەو هەوڵی گۆڕانکاریی داوە. کەواتە بە هەموو پێوەرێک ناتوانرێ نالی چ وەکو کەسێکی ئاسایی و چ وەک شاعیر بە کەسێکی سوننەتیی و شوێنکەوتەی ئەوانی پێشخۆی بناسرێ، بەڕوونی جیاوازییەکەی لەگەڵ شیعری شاعیرانی دیکەدا دەردەکەوێت کە "سەرتاپای شیعرەکانی شیعری تەوسیەیین، داوای شت دەکات"[٤].

بێ گومان لەرێگەی ئەفســوون و سـیحری زمان و ناوەرۆکی بەرزیەوە لە خولگەی نەمریدا ماوتەوەو ســاڵ لەدوای ساڵ و سەدە بە سەدە رەونەقی زێتر دەبێ، چونکە نالی داهێنەرانە لە مەیداندا بووەو لاسایی کەسی نەکردۆتەوەو بە شانازییەوە خۆی دانی پێدا ناوەو دەکرێ بڵێین کاریگەربووە بە حافزو سەعدی شیرازی و سائیبی تەورێزی و چەندانی دیکە:"

نالی حەریفی کەس نییە، ئیلف و ئەلیفی کەس نییە
بەیتی رەدیفی کەس نییە، هەرزە نویسە، گەپ دەکا"[٥]

واتە نالی لە نموونەی کەس نییەو شیعرەکانیشی وەکو شیعری کەسی دی نین و وەکو بێزارییەک دەڵێ با شیعری من وەکو هەرزەنووسین بێ و ئەوەی هەیە هەر ئەمەیە...

(مێجەرسۆن) بۆ مەزنیی نالی نوسیویەتی:" نالی بەناوبانگترین شاعیری کوردی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم لەقەڵەم دەدرێت"[٦]، تواناو جیاوازی نالی لە شــاعیرانی پێشــخۆی وایکردووە رۆژهەڵاتناســەکان بە شــیعرەکانیەوە ســـەرقاڵ بکات و تەنانەت جیهانی دەرەوەش لە بوونی شـــاعیرێکی لەم چەشـــنەی کورددا رابگەیەنن، بۆنموونە رۆژهەڵاتناسی رووسی ڤلادیمێر مینۆرسکی (١٨٧٧-١٩٦٦) سێ بەیت لە شیعری نالی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی رووسی " لە کتێبی (کورد سەرنج و تێبینیەکان) باسـی لە دەوڵەمەندی ئەدەبی میللی کوردی دەکات و نالی بە شـاعیری هەست ناسـک ناودەبات و بەراوردیشـی دەکات بە شـاعیری رووسـی مەزن (ئەلیکسـاندەر پۆشـکین)"[٧]، هەروەکو خۆدزکۆش لەسەرزاری ئەحمەد پاشای بابانەوە، وەختێ چۆتە پاریس ناوبانگی نالی بۆ باسکردووەو بە شاعیرێکی بەتوانای داناوە.

هاوبۆچوونیش بووە یان لەوانەیە ئەزموونی شاعیرانی پێشخۆی بینیبێ کە مەلای جزیری و ئەحمەدی خانی بوون لە ئەدەبیاتی کرمانجیداو بێســارانی بووە لە ئەدەبیاتی گۆرانیدا، بەڵام ئەو جیاوازتر لەوانەی پێشــوو دەســتی داوەتە شیعرنووسین و شیعرەکانی گەواهیدەری ئەو راستیەن.

"شیعری خەلقی کەی دەگاتە شیعری من بۆ ناسکی
کەی لە دیقەتدا پەتک دەعوا لەگەڵ هەودا دەکا " [٨]

---

٤ تەحسین حەمە غەریب، خوێندنەوەی شیعری دڵی مەولەوی و چاوی نالی، ل٢٥٤.

٥ دیوانی نالی، لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و فاتح عەبدولکەریم، چا:٢، انتشارات کردستان، سنندج، ١٣٩٦، ل٧٧.

٦ ئازاد تۆفیق خەیات، نالی- دانتێ وێکچوونێکی فرە رەهەند، چ١، چا: ئەنستیوتی کەلەپوری کورد، ٢٠١٧، ل١٥٤.

٧ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل١٥٤.

٨ دیوانی نالی، ل٧٧.

JZSB p-ISSN: 1813-0852, e-ISSN: 2617-3034

"بەو مانایەی شـیعری من لەچاو شـیعری خەڵکیدا، وەک تاڵی ئاوریشـم وایە لەچاو پەتکدا، و پەتکیش هەرگیز ناتوانێ لە بارێکی و ناسکیدا بەربەرەکانێ لەگەڵ ئاوریشم بکا"[٩].

هەر کەسـێک گەر بەهرەیەکیشـی ببێ، بێ گومان پێویسـتی بە هۆکارێک یان هاندەرو پاڵنەرێک دەبێ، پێشـتر ئاماژەمان پێدا کە نالی زیاتر لە پاڵنەرێک هانیداوە تا شیعر بنووسێ، بەڵام هاندەرێکی سەرەکی ئەم شیعرە پاراوو پڕ سـۆزو خەیاڵاویی و پڕ سـیحرانەی نالی و چوون کانیاوی بەهاران تەقاندۆتەوە. دەڵێن گوایا نالی سـەرەتای ژیانی عاشـقانەی بە عیشـقی کیژێکی قەرەداغی کە ناوی (حەبیبە) بووە دەسـت پێکردووە، وەلی زۆر بەردەوام نەبووەو هەندێک دەڵێن بەیەک گەیشـتوون و هەندێکی دی رەتیدەکەنەوە. بۆ نموونە سـدیق بۆرەکەیی نووسـیویەتی " هۆی هەڵقوڵینی هۆنراوەی نـالی وەکو هەنـدێـک دەم بەدەم گێڕاویـانەتەوە، ئەوە بووە کە لە قەرەداخ دا بە فەقێیەتی دەیخوێند، کچێکی شۆخ و شەنگ بەناوی حەبیبە هەست و ئاوەزی لێ ئەستێنێ و ئەیخاتە ناو هۆنەریەتی یەوە"[١٠]، لە هەندێک شوێندا بە (مەحبوبە)ش ناویهێناوە:"

دەستم لە گەردنی خۆت هەڵمەگرە ئەی حەبیبە!
وەبزانە خوێنی خۆمە یا فیتنەیی ڕەقیبە
یان
(نالی) لەبی حەبیبە، هەم تیبە هەم تەبیبە
خولاسەو لەبیبە، فەرمانبەری لەبی بە
یان
پێم دەڵێن مەحبوبە خێل و قیچە مەیلی شەڕدەکا
خێل و قیچە یا تەرازووی نازی نەختێ سەردەکا..."[١١]

لە باسـکردنی مەعشـوقی نالیدا کوردی و مەریوانی دواتر محەمەد ئەمین زەکی بەگ و عەلائەدین سـەجادی لەبارەی حەبیبەوە دواون وجەختیان لە بوونی (حەبیبە) یان (مەحبوبە)ی نالی کردۆتەوەو بە سـەرچاوەی شـیعری (نالی) یان لەقەڵەمداوە. تەنانەت عەلائەدین سەجادی باسی ئایشە ناوێکیش دەکات کە دۆستی نالی بووەو خەڵکی قەرەداخ بووە"نالی لە تەکیەی قەرەداغیش دۆستێکی تری بووە(ئایشە)ی ناو بووە، ئایشە هەموو جارێ خۆی بەوەوە هەڵئەکێشـا کە دڵخوازی (نالی) بووە، ئەم ئایشـەیە تا ئاخرو ئۆخری سـەدەی نۆزدەهەم مابوو، تەنانەت من ئەمەم لە مامۆسـتا (شـێخ نووری بابە عەلی)یەوە وەرگرت کە خۆی ئایشـەی دیبوو"[١٢]، لەکاتێکدا نالی بە هیچ شـێوەیەک ناوی نەبردوە، بۆیە رێی تێدەچێت (حەبیبە- مەحبوبە) ناوی خوازراو بووبێ و لەبەر مەسـەلەی ناوزڕانی دڵبەرەکەی ناوی هاتبێ، ئەگەرنا زۆر بەجوانی لەنێو رۆمانە مێژووییەکەی (شـازادەو شـاعیر –ژیانی نالی)دا خوسـرەو جاف ئەوەی ئاشـکرا کردووە کە نالی تاکە خۆشـەویسـتێکی هەبووەو دڵ و دەروون و هۆش و بیرو خەیاڵی نالی بردوە، ئەویش مەستورەخان (ماهـ شەرەف خانی ئەردەڵانی) بووە.

---

٩ ئازاد تۆفیق خەیات، نالی- دانتێ وێکچوونێکی فرە ڕەهەند، ل٨٣.

١٠ صدیق بۆرەکەیی(صفی زادە)، مێژووی وێژەی کوردی، بەرگی ٢، چ:١، چا: مهر تبریز، بانە – کردستان، ١٣٧٠ هـ، ل ٤٩٥.

١١ دیوانی نالی، ل٢٣.

١٢ عەلائەددینی سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، بڵاوکردنەوەی کوردستان-سنە، چ:١، ١٣٩١هـ ،ل٢٤٥.

JZSB p-ISSN: 1813-0852, e-ISSN: 2617-3034

مەسـعود محەمەد پێیوابووە کە نالی ناوی حەبیبەی خواسـتوە تا مەرامی شـیعری خۆی ئارایش بکات" نالی ژنی نەهێناوە، ئەو حەبیبە ناوەش ناوێکی خوازراو بووە"[١٣]

ئەگەر شـیعری خەڵکی ئامانجی خاڵی کردنەوەی ناخی شـاعیر بێت و هەسـتێک بێت و راگوزەر بێت و بڕوات، ئەوا شــیعری نالی دوورە لەو جۆرە هەڵچوون و داچوونە، چونکە شــیعری نالی ئەگەرچی زادەی خەیاڵێکی فراوانن، بەڵام ناواخن و ناوەرۆکەکەی بەدەر نین لە فەلسـەفەو ئایینناسـی و دونیابینی و فیقهـــ و دەسـتووری ژیان کردن و بەو نوێگەرییەی گرتوویەتیەبەر لە شـکاندنی تابوکاندا و ئەوەی لای خەڵکی بە پیرۆزو رەها لێی ڕوانراوە، ئەو رووە راسـتەکەی خسـتۆتەڕوو، هەر لە خسـتنەڕووی بیری دواکەوتوویی و نەزانی خەڵکی و کارو کردەوەی پیاوانی ئایینی لەوانە سۆفی و دەروێش و مەلا نەخوێندەوارو دواکەوتووەکان و... کەواتە دەکرێ وەکچۆن (رێبوار سیوەیلی) لە (نالی لە بەلاغەوە بۆ مۆدێرنێتە) ئاماژەی پێداوە " کە نالیش لەم بوارەدا شـــاعیرو مرۆڤێکە پڕە لە رۆحی بەرەنگاری و دژە نەریتی "[١٤] بەهۆی ئەوەی جیاواز لەوانەی پێشـخۆی شـیعری نووسـیوەو بەربەرەکانی بۆچوونە باوەکانی کردووەو نوێگەری خستۆتە نێو ئەو چوارچێوەیەی بۆ شیعر کێشرابوو، ناکرێ تەنها شاعیرێک بووبێت و تەواو، بەڵکو فەقیهێکی راستگۆو فەیلەسووفێکی راشکاوو دونیابینێکی سەرڕاست و زمانزانێکی بێ پێچ و پەناو دڵسۆز بووە. فرە رەهەندیی شیعرەکانی نالی، هۆکارن بۆ ئەوەی کەس نەتوانێ بڵێ من بەتەواوی لە نالی تێدەگەم!

(نالی)بەداوە شەعری دەقیقی خەیاڵی شیعر

بۆ ئەو کەسەی کە شاعیرە سەد داوی نایەوە [١٥]

تەحسـین حەمە غەریب لە کتێبی (دڵ و چاو)دا دەڵێ:" دەبێ نالی لە مۆدێرنێتەدا زیندوو بکەینەوە"[١٦]. مانای وایە زۆر لەوانەی بە نالی ناسـیبەوە خۆیان خەریککردووە، درکیان بەوە کردووە کە ناکرێ لێکدانەوەی شـیعری نالی لە رەوانبێژیی عەرەبیدا قەتیس و خەفە بکرێ، بەڵکو شـایانی ئەوەیە بە دیدی مۆدێرنیتەوە لە خزمەت ماناو مەغزای تەواوی دیوانە شـیعرییەکەیدا راوەسـتین، چونکە نالی وەکو رێبوار سـیوەیلی لە (کتێبی نالیی)دا ئاوڕی جیدی لێ داوەتەوە لەوەدا کە نالی بۆ شـیعرنووسـین سـەرچاوەی رۆشـنبیری دوورو ئامادەو بیسـراوی هەبووەو لەسـەرچاوەی یەکەمیاندا توانیویەتی بابەتگەلی میتۆلۆژیی وئایینی و چەمکی سـەربە زانسـتی کۆن بێنێتەوەو بە مانای دیکە لە شـیعرەکانیدا تەوزیفیان بکات و لەسـەرچاوەی دووەمیشـدا ئەو کەرەسـەو بابەتانەن کە لەژینگەی ئەوسـای نالییدا هەبوون و ئەزموونکراون لەبابەتی جیۆلۆجی و جوگرافی و عیرفان و تەسەوفداو راستەوخۆو وەکو خۆی دایناونەوە، لە سەرچاوەی سێیەمیشدا ئەو زاراوانەی تێکەڵ بە دەقە شیعرییەکان کردوون کە کە لەرێگای بیستن و دەماودەمەوە بەرگوێی کەوتوون. ئەمەی دواییان بناغەیەکی ئەقڵانی لەپشتەو دوورنییە لەگەڵ بەرەو پێشچوونی زانستدا مرۆڤ لە بوونیان دڵنیابکرێتەوە، وەکو زاراوەی کیمیاگەریی و بابەتی دیکەی فیزیکی.[١٧]دەتوانین بڵێین تواناو لێهاتوویی نالی لە بەکارهێنانی کەرەسـەی شـیعرییداو کێشـانی چەندین وێنەی شـیعریی بەهۆی کەرەسـەی دووبارەوە دەرکەوتووەو

١٣ مەسعود محەمەد، چەپکێک لە گوڵزاری نالی، چا: چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد- بەغداد، ١٩٧٦، ل٢٧.

١٤رێبوار سیوەیلی، نالی لە بەلاغەوە بۆ مۆدێرنیتە، چا: زانکۆی سەلاحەددین- هەولێر، ٢٠١٨، ل٢٤.

١٥دیوانی نالی، ل.٤٥٩

١٦تەحسین حەمە غەریب، خوێندنەوەی شیعری دڵی مەولەوی و چاوی نالی، ل٢٥٩.

١٧رێبوار سیوەیلی، کتێبی نالی، ل١٨٥-١٩٠.

یەکێکە لە خاسیەتەکانی لێهاتوویی و خەیاڵفراوانی لە تەوزیفکردنی کەرەسەیەکداو بەکارهێنانی بۆچەند مەبەستێک. ڕێبوار مەلا محەمەد بۆ مەبەستی خەیاڵفراوانی شاعیرو جیاکردنەوەی لەخەڵکانی ئاسایی گوتەیەکی هیگڵی بە نموونە هێناوەتەوە:" پێویستە ئەندێشەی هونەرمەند لە وێنای نێگەتیفی پەتی مرۆڤی ئاسایی جیابکرێتەوە، ئەندێشە ڕێگە بۆ هونەرمەند خۆش دەکات، عەقڵ مەندانە لە داکەوت و فۆرمەکانی بڕوانێت، لە زەینی خۆیدا شتە بینراوو بیستراوەکان بنەخشێنێت".[١٨]

مەهـ بەشەو هەڵدێ پەنا دەگرێت و دەنوێنن بەرۆژ

دا بگاتە سیرڕی پەچچەی پەرچەم و وەسفی برۆی[١٩]

خۆش لەسەر سینەی سەری هەڵداوە دووگۆی سەر بە مۆر

مات و حەیرانم کە عەرعەر کەی هەناری گرتووە! [٢٠]

لەبارەی زمانیشەوە، "نالی، یەکەم کەس بووە کە شیعری بە کرمانجی خواروو کردووە بە باو. بەرلەوەی، نالی ئەم جۆرە شیعرە (کە تێکڕا لەسەر ڕێوشوێنی بابەکانی عەروز بەڕێوەدەچێ) لە کرمانجی خوارووا بکا بە باو، شیعری فۆلکلۆری بەم دیالیکتە بووە"[٢١]. لەمەشدا چەند مەبەستێکی هەبووە کاتێک زمانی کوردی لەبری زمانی عەرەبی و فارسی و تورکی بەکارهێناوە، یەکێک لەوانە بەرپاکردنی شۆڕشێکی کەلتووری بووە لەدژی ئەو کەلتوورە باوەی چەندین ساڵ پێش نالی لە ئارادا بووەو نەتوانراوە هەوڵبدرێ ئاراستەی زمانانی بێگانە بگۆڕن بۆ زمانی نەتەوەیی و بوونی خودی تاکی کوردی تێدا بەرجەستەبێ. سەرباری ئەوەش نالی چەتری کۆکەرەوەی دیالێکتە کوردیەکانی بووە بە نموونە: دیالێکتی کرمانجی خواروو، ناوەراست، موکریانی. نالی بەهۆی ئەوەی چەندین کەس و لە چەندین شوێندا سووکایەتی بەو ئەدەبە بەرزو شیعرە بێ وێنانەی دەکرا، چونکە پێیانوابووە کە نالی ناتوانێ بە زمانانی عەرەبی و فارسی و تورکی شیعر بنووسێ، بۆیە پەنای بردۆتە بەر زمانی فۆلکلۆر، لەبەرامبەردا نالی هەوڵیداوە بە شیعر وەڵامی ئەو هەرزەگۆیانە بداتەوەو توانستی خۆی لەمەڕ ئەم داهێنانەدا بەرز بنرخێنێ و حەسوودان و ناحەزانی مایەپووچ بکات.

بێتە حوجرەم پارچە پارچەی موسوەدەم بکڕێ بە ڕۆح

هەرکەسێ کووتاڵ و پارچەی بێ بەدەڵ سەودا دەکا[٢٢]

یان

یا لە مەیدانی فەساحەتدا بە میسلی شەهسەوار

بێ تەئەممول بەو هەموو نەوعە زمانی رادەکا[٢٣]

خەزنەدار بۆ ئەم دێڕە شیعرەی دوایی نووسیویەتی:" ئەم شیعرە بۆ دوو مەبەست گوتراوە:

١-ئەو هۆیەی نالی هانداوە زمانی کوردی هەڵبژێرێ و بیکا بە زمانی شیعر.

---

١٨ ڕێبوار محەمەد مەلا زادە، نالی و سایکۆلۆژیای شیعر، چا: رۆژهەڵات/ هەولێر،٢٠١٦،ل ١٤٨.

١٩ دیوانی نالی، ل٥٧٧.

٢٠ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٤٤٥.

٢١ ئازاد تۆفیق خەیات، نالی- دانتێ وێکچوونێکی فرە ڕەهەند، ل٨٢.

٢٢ دیوانی نالی، ل٨٣.

٢٣ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٨٢.

JZSB p-ISSN: 1813-0852, e-ISSN: 2617-3034

٢-بۆئەوەی مەدحی خۆی بکاو وا پیشان بدا کە کەس هاوشانی ئەو نی یە!"[٢٤]

نالی لە شانازی بەخۆوە کردندا دەستێکی باڵای هەبووەو غەزەل و قەسیدەکانی خۆی بەرابەر یان باڵاتر نرخاندوون لە شیعری شاعیران و بەرهەمی هونەری و ئەدەبی پێش خۆی. هەروەکچۆن ئەدەب دۆستانیشی ئاگادارکردۆتەوە کە غەزەل وقەسیدەکانی ئەو خوێنەرو لێزانی بەتوانای گەرەکەو هەر کەسێ بێ ناتوانێ لێکدانەوەیان بۆ بکات.

بەحری غەزەلم پڕ لە دورو گەوهەرە ئەمما

غەوواسی دەوێ یەعنی بە تەعمیقی بزانە [25]

یان

(نالیا) ئەم غەزەلەت تازە بە تازە وتووە

بە دووسەد مەسنەوی و "لوبی لوباب"ی نادەم[٢٦]

یان

دەورانی یە وەک هێلەکی سەوداسەری گێژم

بۆیە بە دەقیقی مەسەلە هەرچی دەبێژم [٢٧]

هەروەها لە ستاییشی خۆیدا خۆی لەبەرامبەر نەخش و نیگاری وێنەکێشی مەزنی ئێرانی (مانی)دا هاوتاکردوەو پێیوابووە ئەو بە وشەو خەیاڵی فراوانی شیعر دەنووسێ و مانیش بە فڵچەو تێکەڵاوکردنی رەنگ تابلۆو نیگار دەکێشێ:

"مانیی" نییەتی قووەتی تەسویری برۆی تۆ

ئەم قەوسە بە دەستی موتەنەففیس نەکشاوە[28]

یان

نووکی خامەی من کە بێتە مەعنائارایی کەماڵ

خەت بە خەت ئیزهاری نەقشی سوورەتی "مانیی" دەکا [٢٩]

گوتراوە کە نالی لاسایی کەسی نەکردۆتەوە، لەبەرامبەردا نالی لە پەسندێتی شیعرەکانی راماوەو درکی بەوە کردوە خەڵکانێک دەیانەوێ لاسایی بکەنەوەو وەکو کورد وتەنی(سەنعەتەکەی رەزیل بکەن)، یان دزی شیعریی لێ بکەن، بەڵام ئەم دیاردەیەی بەهەند وەرگرتووەو روونی کردۆتەوە ئەو شیعرانە زوو دەردەکەون و ئاشکرا دەبن وەکو ئەوەی لە سنە لەپای مەزنی و دڵسۆزی نالی بەرامبەر ئەدەب و هونەری شیعردا هەیبوو، بووەمایەی ئیرەیی پێبردنی و قەسیدەیەکیان بەناوی ئەوەوە نووسی بۆ مەستوورە خانم و بڵاوکرایەوەو لە ئەنجامدا شاربەدەر کراو لەدەستی ئەو

٢٤ مارف خەزنەدارد.، نالی لە دەفتەری نەمریدا، کۆلێجی ئەدەبیات- زانستگای بەغدا، ١٩٨١، ل١١٨-١١٩.

25 دیوانی نالی، ل٣٩٦.

٢٦هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٢٥٢.

٢٧هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٢٢٤.

28 سەرچاوەی پێشوو ، ل٤٤٢.

٢٩ هەر ئەو سەرچاوەیە ، ل٧٩.

زاڵمانە رایکردو تووشـــی دەردەســـەری بوو، بەڵام دواتر روونبۆوە کە ئەمە ویســـتوویانە لە گەورەیی و بەهای نالی و شیعرەکانی کەم بکەنەوەو تووشی دەردەسەری بکەن.

ئەو گەوهەری نوکتە کە لە (نالی) دەدزن خەڵق

ئاوی نییە وەک ئاگری بێ شەوقی دزانە [٣٠]

لە کورتبڕیشدا توانیویەتی زۆرترین ماناو مەبەستی شیعری لە کەمترین و کورترین جوگرافیای شیعرییدا چێبکات و مەبەستی خۆی بپێکێ.

(نالی) عەجەب، بە قووەتی حیکمەت ئەدا دەکا

مەعنایی زۆر گەورە بە لەفزی کەم و بچووک[٣١]

هەروەک لە پێشتردا باسکرا، حەزرەتی نالی شیعری بۆ هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵ نووسیوە لە هەر بوارێکی ژیاندا بووبێت، گرنگ ئەوەیە ریتمی شیعرەکانی زیاتر بەلای ئامۆژگاریی و راستکردنەوەی تێڕوانینەکان لەمەڕ دین و دونیا بە هەموو جنجاڵییەکیەوە. بۆ نموونە کاتێک وەسـفی وشـکە سـۆفی و شـێخی ریش پان دەکا، یان سـتاییشـی کەر(گوێ درێژ) دەکا. هەڵبەت ئەمەشـی لە جوانبینییەوە ئەنجامداوەو ویسـتویەتی خەڵکیش وەکو ئەو درک بەجوانیەکان بکەن و گرنگ بە مەعنەویەتی شـتەکان بدەن. ئەو هەمیشـە لەئاسـتێکی بەرزی ئیسـتاتیکییەوە شـیعری هۆنیوەتەوەو ئەم لایەنەی فۆرمی شیعری هەرگیز وەلا نەناوە.

هەی کەرێکم بوو، چ پەیکەر؟ تەی کەری هەورازو لێژ

سینە پان و مووچە کورت و شانە بەرزو گوێ درێژ [32]

مەلایەک کە تەنها زانســـتی کەلام و ئوســـوڵی ئایینی ئیســـلام وبەلاغەی خوێندبێ، کەچی دەســـتی بۆ بابەتی گەردووناسی وئەستێرەناسی و کیمیایی و بایەلۆژی و فیزیاییەکان و تەنانەت ئەندازەییەکانیش بردوە، کەوابێ نالی ئینسکلۆپیدیا یان بانکی زانیاری و فەرهەنگی وشەو گەنجینەیەکی پڕاوپڕی ئەدەبی بووە.

چ میعمارانە بۆ تەعمیری کەعبەی دڵ دەچێتە حەج

خودا یارو مەدەدکارو نیگەهداری عەماریی بێ [33]

تیژاوی سوروشکم وەکو ئیکسیری سوهەیلە

روخسارەیی زەردم وەکو ئەوراقی خەزانە [٣٤]

مونەججیم کەرگەس و لاشەی لەلا شەیئێکە، نەیزانی

کە ئەم ئەفلاکە چەند لاکە، کە ئەم گەردوونە چەند دوونە

لەدەورانی تەبیعەتدا لەگەڵ سەوری فەلەک جووتە

لە ملیا چەمبەری دەوران و طەوقی چەرخی گەردوونە [٣٥]

٣٠هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٣٩٧.

٣١ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٢١١.

32 سەرچاوەی پێشوو، ل١٨٣.

33هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٥٢٦.

٣٤ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٣٩٤.

٣٥ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٤٣١.

JZSB p-ISSN: 1813-0852, e-ISSN: 2617-3034

نالی لە شیعر نووسیندا ویستوویەتی بگات بە کەماڵ لەرێگەی ئەوین و شیعرەوە ویستوویەتی کەلێنەکانی رۆحی پڕبکاتەوەو بگاتە ئەو کەماڵەی بەختەوەری بۆدێنێت، وەکچۆن ئەرستۆ ئاماژەی پێداوە :" ئێمەی مرۆڤ کەماڵی خۆمان هەیەو کەماڵی ئێمەش بەختەوەریمانە، کەواتە بەختەوەری ئامانجی ئێمەیە، چیش ببێتە هۆی دروستبوونی ئەو کامڵبوونە دەوترێت (خێر) هەرچیەکیش رێگیرە لەرێی دروستبوونی ئەو کەماڵەدا ئەوە (شەڕ)ە."[٣٦]

عومرێکە بە میزانی ئەدەب توحفە فرۆشم

زۆرم وت و کەس تێی نەگەیی، ئیستە خەمۆشم[٣٧]

رێگەو زمانی ئەو شیعرەکانی بوون، لەرێگەی هونەری شیعرەوە توانیویەتی ئیستاتیکاو رۆحی شیعرەکانی وەکو نموونەیەکی باڵا پێشکەش بکات. خولقاندنی فەزایەکی لەم شێوەیەو بەهەند وەرنەگرتنی، بە هەر کلۆجێک بووبێ، مانای ئەوە دەگەیەنێ کە نالی زۆر لەپێش میللەتەکەیەوە بووەو لەئاستێکی ئێجگار جیاوازدا بوون، بۆیە ئەو زمانەی ئەو بەکاری هێناوەو ئەو فەلسەفەو ئاکارە ئەدەبییانەی ئەو، وەرگێڕان و گواستنەوەیەکی دیکەی پێویست بووە تا وەکو خۆی بگاتە خەڵکی، بۆیە خامۆشی بۆ ماوەتەوەو نەیتوانیوە لەو چوارچێوە دۆگمایەدا کە چینی خوێندەوارو نەخوێندەوار ویستوویانە بۆی بکێشن، دەرنەچێ و چیدی قەراربگرێ، بۆیە ژیانی ئاوارەیی بۆ ئەو زۆرتری فێرکردو پەنجەرەیەکی دیکەی بەڕووی نالییدا خستەسەرپشت، چونکە ئیدی ئەو گەیشتە ئەوانەی بەهاو نرخیان بۆ ئەدەبی بەرزی ئەو داناو، وەک گوتراوە قەدری زێڕ لای زەڕەنگەرە.

پێشتر نالی لە شارەزوورو سلێمانی و تەنانەت شارەکانی دیکەشدا، بەم هەموو دانایی و دەستپێشخەرییەیانەوە کە لەبواری زمان و ئەدەب و دونیای شیعردا هەنگاوی بوێرانەی بۆ هەڵێناون، لەبەرامبەردا پشتگیرییەکی ئەوتۆی چنگ نەکەوتووە تا بتوانێ لەو ناوەندەدا بەردەوام بێ و ئەفراندنی زیاتر بکات، بگرە بەپێچەوانەوە هەمیشە چاوی بڕیوەتە ئەوەی بگاتە شوێنێک پارچەو بابەتە شیعرییەکانی بەرز بنرخێنن.

بەڵام خۆشبەختانە دوای دووسەدە زمان و شێوەزاری نالی بوونەتە زمانێکی ئەدەبیی و لە ناوەندە ئەکادیمیی و زانستییەکاندا کاری پێدەکرێت و خوێندنەوەو وردبوونەوەی بە بڕشت لە تەواوی ناوەندە ئەدەبیی و ئەکادیمییەکاندا لەسەر شیعرو مەغزاو ماناکانی نالی و قوتابخانەی شیعری بابان ئەنجام دەدرێن، واتە توحفە ئەدەبییەکانی رەواجیان لەبرەودایە

٣٦ تەحسین حەمە غەریب، خوێندنەوەی شیعری دڵی مەولەوی و چاوی نالی، ل٢٧٥.

٣٧ دیوانی نالی، ل٢٢٨.

JZSB p-ISSN: 1813-0852, e-ISSN: 2617-3034

تەوەرەی دووەم: فەلسەفە لە شیعری نالی دا

فەلسەفە وەک لە بەشی یەکەمدا باسکراوەو تیشکی خراوەتەسەر، کە کردارێکی زەیینی و ئەقڵییەو پشت بە لۆژیک دەبەستێ و بۆ تێگەتشتنە لە دیاردەو تەواوی شتە هەستپێکراوەکان بەدیارو نادیارییەوە. زادەی بیری شارستانیەتی کۆنی مرۆڤایەتییە. زۆر لە زانایان و فەیلەسوفان بە زانستی زانستەکان ناودێریان کردووەو لە لووتکەدا مامەڵەیان لەگەڵدا کردووە، چونکە فەلسەفە کاری توێژێکی وشیارو ئاگای کۆمەڵ بووەو کەسی ئاسایی دەستی بۆ نەبردووە! هەروەکچۆن ئەدەبی کلاسیکیش هەر بەم شێوەیە بۆ کەسانی ئاسایی و رەشۆکی نێو کۆمەڵ نەهاتۆتە کایەوە، بەڵکو لەپێناو خۆ دەرخستن و لاف لێدان بووە بەوەی کە هەر کەسێک توانای خۆی لەبارەی ئەدەبیاتدا تاقیبکاتەوەو لەگەڵ بەرامبەرەکەیدا ململانێی داهێنان بکەن.

زانراوە فەلسەفە دووجۆرە، تیۆریی(جەوهەر-کرۆک) و پراکتیکی(ماددی)؛ باسی ئەوەشکرا کە لە تیۆرییەکەدا دۆزینەوەی رێگایەک بە کاری خۆی دەزانێ بۆ وەدەستهێنانی زانیاریی و سەلماندن و ئەزموونکاریی و بە ئەبستمۆلۆژیا ناوبراو دووەمیشیان لە سروشت و بوونی هەر شتێک رادەمێنێ و دەپرسێ و بە ئەنتۆلۆژیا ناسراوە، هەروەها فەلسەفە چەند لقێکیش لەخۆدەگرێ تا لێکۆڵەرانی بواری فەلسەفە وریابن لە ناسینەوەو کار لەسەر کردنیان، وەک فەلسەفەی ئاکارو سیاسی و ئیستاتیکاو فەلسەفەی ئاینی... بەمەبەستی بەکارهێنانی رێگای گونجاوو دروست بۆ ناسینی فەلسەفە هەریەک لە دیالیکتیک و میتافیزیک بەکاردەبرێن تاوەکو تێکەڵاوی لە تایبەتمەندییێتی هیچ کامیاندا روونەدات.

بەرلە پەیدابوونی فەلسەفەش میتۆلۆژیا (ئەفسانە) رۆڵێکی گەورەی گێڕاوە لە گواستنەوەو وەرگێڕانی دەروون و خەیاڵی مرۆڤ و هەرچی گوتراوەو نووسراوەتەوە لە بابەتە جۆراوجۆرەکان و دیاردە سروشتی و دەسکردەکانیش تەنانەت، بەرگێکی ئەفسانەییان کردۆتەبەرو پەخشاندوویانە، لە شیعری کلاسیکی کوردیشدا نالی هەندێ وشەو زاراوەی کە تایبەتبوون بەمیتۆلۆژیا، بەکارهێناون و بۆ مەبەستی شیعری سوودی لێ بینیون:

لە ئەشکەنجەی شکەنجی زولفی ئەو بێ وەعدە مورغی دڵ
دەناڵێنێ وەکو بلبل لە سوبحی کازیبی شەودا [٣٨]
مورغی دڵ یان هەندێجاریش مورغی رووحی بەکارهێناوە
بۆ نشینگای مورغی رووحی ئەو کە عالی فیترەتە ...[39]

ویستوویەتی وەستایی خۆی لەو پاشخانە زۆرەی هەیبووە لەبارەی ئەفسانەوە بخاتەڕوو، شیعرەکانی ئەو هاوێنەیە بوون کە ناخی نالی ویستوویەتی. باسکردنی مورغی روح یان دڵ وەکو دکتۆر مارف خەزنەداریش ئاماژەی پێداوە "ئەو باڵندە ئەفسانەییەی کە لەئایینی کۆن و لەناو کۆمەڵی کوردەواریدا گوتراوە کاتێک مرۆڤ دەمرێت ئەم تەیرە ئەفسانەییە لە دەمی دێتەدەرێ، ئەمەش گیانەو دەردەچێ"[٤٠]، یاخود ئەو رۆحە کە خۆشەویست یان مەعشوقەکەی بووە لەدڵی خۆیدا دایناوەو بەمەش تەوزیفکردنی ئەو زاراوانەی لە ئەفسانەو داستانە کۆنەکاندا بەکارهاتوون، وەکو چەمک دەرکەوتوون و لە چەندین شیعرداو بە مانای جیاجیا بەکارهاتوون.

---

٣٨ سەرچاوەی پێشوو، ل٦٦.
39 هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٣٠٥.
٤٠ مارف خەزنەدار، نالی لە دەفتەری نەمریدا، ل١٩٨.

ئەگەرچی ژیانی نالی و هوشیاری نالی بە دەستی ئەنقەست و بەپێی هیچ پێوەرێکی فەلسەفی ڕێک نەخراوە، واتە خۆی بڕیاری لێ نەداوە، بەڵکو بابەتیانە کەوتۆتە ناویەوە، بۆیە گەر ئاستی تێبینییکردن و هوشیاری نالی بە فەیلەسوفێکی وەکو کێرکیگۆر بەراورد بکەین دەبینین جۆرێک لە وێستگەکانی وەرگرتن و دانەوەی هۆشیاری لای مرۆڤ تەریبن بەیەکتر، بۆ نموونە "لای کێرکیگۆر مرۆڤ بە سێ ئاستی هۆشیاریدا تێپەڕدەبێ، هۆشیاری ئیستاتیکی و هوشیاری مۆراڵی و هوشیاری ئایینییە، لە ئاستی یەکەمیاندا زیاتر بیر لە خۆشی و چێژو جوانیەکان دەکەیتەوەو خۆت لە ناخۆشی بەدووردەگریت، دواتر کارەساتەکانی ژیان وا لە مرۆڤ دەکەن فراژووبێت و لەناخیدا رەنگبداتەوەو ئەمەش دەیگەیەنێتە ئاستی ئیتیکی و ئەخلاقی، کە تیایدا ڕووبەڕووی چەندین چەمکی نا دادپەروەریی و نایەکسانی دەبیتەوە، بەرەبەرە بەرەو فراوانبوون دەچێت و ئەمەش وادەکات هۆشیارییت فراوان بێت و لەوێشەوە دەگەیتە ئاستێکی دی لە هۆشیاری کە ئاستی ئایینییە، ئەمە بەو مانایە نایەت کە ئاستێکی ئایینی و مەبەست لێی خودا پەرستی بێ، بەقەدەر ئەوەی هەڵگری ڕەهەندێکی فەلسەفیانەو ڕۆحیانەیە، بۆ ڕۆچوونەنێو خودو گەڕانە بەدوای ئارامیی و ڕامان"[٤١]. ڕووی لێکچوونی دیدی ئەم فەیلەسووفە لەگەڵ بیرو ئەدای نالییدا زۆر نزیکن بەڕاددەیەک وەکو ئەوەیە نالی دەستی هەبووبێ لە داڕشتنی ئەم بنەما فەلسەفیانەی کیرکیگارددا، چونکە نالی هەمیشە ئەوەی دووپاتکردۆتەوە کە مرۆڤ پێویستی بە خۆشیی و چێژوەرگرتنە لە ژیان، وەک لە چەندین غەزەلییدا هاتووە. نەهامەتیی و ئاڵۆزیی و نادادیی و نەبوونی یەکسانیی و بە کەم ڕوانینی بەرامبەرو زۆری تریش مرۆڤ سووردەکەن لەپێناو گەیشتن بە وەدەستهێنانی وشیارییەک تا بتوانێ بگاتە ئاستێکی مۆراڵی، ئەمەش کاتێک بوو کە لەو مزگەوت بۆ ئەو مزگەوت و لەم شار بۆ ئەو شار لەبەر بێ دادیی و نەزانیی و... دەڕۆیشت و بەدوای ئەڵتەرنەتیڤی گونجاوتردا دەگەڕا. ئینجا هەنگاوی ناوە بۆ وەدەستهێنانی پلەی زانستیی و ئایینی و تا ڕۆبچێتە نێو قووڵایی مەعریفەو ڕۆحی لەڕێگەی ڕامانەکانییەوە ئارام بگرێ و وەڵامی گونجاو بۆ پرسە فەلسەفی و پرسیارەکانی نێو خەیاڵدانی خۆی بدۆزێتەوە..

وەزیفەی نالی تەنها بۆ ئەوە نەبووە لەڕێی ڕیزکردنی وشەو بەکارهێنانی هونەرەکانی بەلاغەوە شیعری کێش و سەرواداری بهۆنێتەوە، بەڵکو وەک لە پێشتریشدا باسکراوە کە جیهانبینی و خەمخۆریی و پەیامەکانی هۆشیارکردنەوەی لەڕێی وێنە شیعرییە باڵاکانییەوە گەیاندوونەتە گوێی خەڵک، بەرهەمی لێکدانەوەو بیرتیژیی و خەیاڵی فراوانی نالی جۆرێک لەو گرێیانەی فەلسەفەی تێدا باسکراون کە بەدرێژایی تەمەنی فەلسەفە فەیلەسوفانی خولیای دۆزینەوەی وەڵام کردووە. "مایەو کرۆکی فەلسەفیی، بەشێکە لە هزرینی نالی، چونکە نالی هەمیشە قووڵتر لە ئایین و بەرینتر لە ئەدەب، بیردەکاتەوە. کەمتر ڕوانگەی ئەو، بۆ نموونە: بۆ مرۆڤ، لەگەڵ ڕوانگەی دینیدا دەگونجێت"[٤٢] تەنانەت ڕاستەوخۆ ناوهێنانی (حیکەم -کۆی وشەی -حکمة- زاراوەی فەلسەفی ولۆژیکی) ئاگایی شاعیر لەو بابەتەدا دەردەخات و لەشیعردا گومان و بەڵگەی بەرامبەر دەورووبەر دەربڕیوەو زاراوەی فەلسەفی بەکارهێناوە، چونکە ئەو فەیلەسووف بووەو دەقە شیعرییە فەلسەفییەکانی بەڵگەی حاشا هەڵنەگرن:

---

٤١ ئازاد بەرزنجی، بوونگەرایی و بوونگەرایان، زنجیرەی دۆسێکانی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل٩.

٤٢ڕێبوار سیوەیلی، نالی لە بەلاغەوە بۆ مۆدێرنیتە، ل٣٦٧.

لەکن ئەو جەوهەرە فەردە لە هەیولا نییە باس

لە حییکەم و پەروەرییی بو عەلی سینا نییە باس[٤٣]

" بەپێی ئەم بۆچوونە فەلسـەفییە جەوهەری فەرد بچوکترین یەکەی مادەیەو ناتوانرێ بۆ یەکەی تر دابەش بکرێ، لەئەنجامی بەیەکەوە لکانی دوو جەوهەری فەرد خەت دروسـت دەبێت، کە دوو دووری هەیەو لە سـێ جەوهەری فەردیش جیسـم دروسـت ئەبێ کە دەبێتە خاوەنی سـێ ئەبعاد، ئیتر ئەمەی کە نالی ئاماژەی پێکردووە هەر لەکۆنەوە جێگای کێشـمە کێشـی فەیلەسـوفەکان بووە"[٤٤]، کاتێک ناوی عەلی سـینا کە مەبەسـتی ئیبن سـینای گەورە زاناو فەیلەسووفی ئێرانی و لە بەشی یەکەمدا تیشکی خراوەتەسەر، نالی دەیەوێ پێمان بڵێ کە ئەو زاتەی ناسیوە لەبەر ناوبانگ و زانایيەکەی، هەروەها بەکارهێنانی وشەکانی وەک (جەوهەر- هەیوولا- حیکەم) گەواهیدەری ئەو راستییەن کە نالیش وەکو فەیلەسووفانی دیکە دەستی بۆ زاراوە فەلسەفییەکان و ناوەرۆکی فەلسەفە بردوەو مێشکی ئەویش وەکو ئەوەی لەپێشدا باسکرا سەررێژبووە لەپرسیارو گومان سەبارەت بە هەموو شتێک کە بوونێکی هەبێ. لە بەشی سێیەمدا وردتر باسی لێوەدەکەین و لەم بەشەدا تەنها خستنەڕووی مەیل و ئەندێشەی فەلسەفیانەی نالی بەگشتی باسکراوە.

زەرراتی عوکوسی کەششی میهری جەلالن

وادێن و دەچن سەر زەردە سولطان و شەهەنشا [٤٥]

بەومانایەی کەسـانی گەورەو خاوەن پایە بێ دەربەسـتانە دێن و دەچن، ئەگەر لوتفی خوا نەبێ لەبەرامبەریاندا ئەوانە هەروەکو ئەو گەردو تۆزە دێن و دەچن کاتێک دەکەونە بەر تیشکی خۆرو دیارن، لێرەدا بڕوایەکی موتڵەقی نالی بە خودا وەکو هێزێکی میتافیزیک و نەگۆڕ دەردەکەوێت و گەورەیی و هێزی دیکە ڕەتدەکاتەوەو پێی وابووە کە هەر هێزێکیش هەبێ لەژێر سایەو رەحمەتی خودا دایە.

تەحسین حەمەغەریب لە کتێبی (دڵ و چاو) دا باسدەکات کە لە فەلسەفەدا سێ شتمان هەیە: شت هەیە بەڵگەی قبووڵەو شـت هەیە لە بەڵگە هەڵدێت واتە نە هەڵیدەگرێ و نەدژە بەڵگەیە، شـتی تریش هەیە بەڵگە ڕەتدەکاتەوەو پێچەوانەی ئەقڵیشـە. ئەو پێی وایە بابەتە ئایینیەکان لە جۆری دووەمن.[٤٦] ئەو بابەتانەی لێکۆڵەران دەستنیشـانیان کردووە تاوەکو بزانن نالی لەگەڵ کامیان بووەو کامیانی ڕەتکردۆتەوە وەکو نەتەوە، سـتاییش، نیشـتمان، زمان، ئایین، لاواندنەوە، پیاهەڵدان، داشۆرین... پێدەچێت لە هەندێکیاندا وەکو ستاییش و زمان و نیشتمان بەبەڵگەوە دەرکەوتوون لە شیعرەکانیداو هەن. بابەتی وەکو نەتەوەش نە ڕەتیکردۆتەوەو نە باسی کردووە...لە داشـۆرینیشـدا وەکو سـەپان کوردی باسی کردووە ئەو دێڕەی کە وەڵامی موفتی زەهاوی داوەتەوە غەزەلێکە " پڕە لە زاراوەی زانستی فەلسەفەو کەلام، وە دەکرێ بەڵگەبێ بۆ ئەوەی کە (نـالی) نە وەک موعتەزیلە بـاوەڕی بە ئیختیـاری موتڵەق بووە، نە وەک ئەشعەرییەکان باوەڕی بە جەبری موتڵەق بووە:

ئەحوەلی تەفرەقەی نەزەر، تەقوییەتی سەبەب دەکا

---

٤٣ دیوانی نالی، ل١٩٠.

٤٤ ڕێبوار محەمەد مەلا زادە، نالی و سایکۆلۆژیای شیعر، ل١٢٩.

٤٥ دیوانی نالی، ل٥٦.

٤٦تەحسین حەمە غەریب، خوێندنەوەی شیعری دڵی مەولەوی و چاوی نالی، ل٢٢١.

JZSB p-ISSN: 1813-0852, e-ISSN: 2617-3034

عاریفی وەحدەت ئاشنا لەم قسەیە ئەدەب دەکا"[47]

نالی چەندین دێڕە شیعری نووسیون کە جەخت لە خاوەن بڕیاریی و هۆشمەندی و دانایی خۆی دەکاتەوە، کە کەسێک بووە ملی بۆ نادادیی و سەپاندنی ستەم نەداوەو هەمیشە قسەی خۆی هەبووەو پەیامی خۆی لە رێگەی شیعرەکانییەوە گەیاندۆتە یاران و نەیارانی، بۆیە زۆر کەس پێیانوابووە نالی سەر بە رەوتی قەدەریەکانەو گەرچی پێچەوانەکەشی سەلمێنراوە کە لە هیچ لایەکدا ساغ نەبۆتەوە، رەئوف عوسمان و محەمەدی مەلا کەریم لەمباریەوە دواون و محەمەدی مەلا کەریم پێیوابووە کە نالی سەر بە رەوتی جەبریەکان بووەو رەئووف عوسمانیش رەتیکردۆتەوەو گوتوویەتی نالی هەرگیز ناکرێ سەر بەو رەوتە بووبێ، بەڵکو سەر بە رەوتی قەدەرییەکان بووەو مامۆستا مەسعود محەمەدیش جەختی لەم خاڵە کردۆتەوە بەوەی شیعرەکانی نالی گەواهیدەری ئەم راستییەن. "نالی بایەخی بە ئەقڵانیەت داوەو زۆر دژی سۆفی و شێخ و بەناو پیاوانی ئایینی ساختەچی و دووڕوو وەستاوە لە شیعرەکانیدا، ئەمەش بەڵگەن بۆ بیرو فکر رۆشنی و ئەقڵانیەتی نالی و رەتکردنەوەی شتی سەپێنراو بەسەریدا"[48]. بەم شێوەیە نالی بەشیوەیەکی رێژەیی و بە پێی حاڵەت هاتۆتەدەنگ، نەک بەپێی شەرع و عەقیدە، یان عەقڵ و مەنتیق، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ جگە لە بوونی خوا هیچ شتێکی دیکەی بە موتڵەق دانەناوە.

تا بەکەی وەک ڕاوییەو وەک سانییەی سێ پەل شکاو
بێ تەواف و سەعی و عەمرە هەر بخەوم و هەر بخۆم [49]
من لەوانەم چی کەوا ئەهلی وەسیلەو مەسئەلەن
عامیل و ناچارو مەعزوور ئەر بڵێین هەر بێنە بۆم [50]

نالی وەکو زاناو فەیلەسوفانی دیکەی ئیسلام باجی رۆشنفیکری و رەتکردنەوەی تەقلیدی بە قورسی داوەو لەلایەک ئیختیاری رەهاو لەلایەک جەبری رەهای رەتکردۆتەوە، لەکاتێکدا مەلایەکی تەواو بووەو وەکو باسکرا شارەزاییەکی ئەوتۆشی لە زانست و ئوسوڵی دینی ئیسلامدا هەبووە، کەچی نەیتوانیوە درۆ بکات و ناخی راستەقینەو یەقینی خۆی بشارێتەوە لەبارەی شتێکەوە کە ناتوانێ سەداسەد بڕوای پێ بێنێ، هەروەکچۆن فەیلەسووفانی ئیسلام وەک کیندی وفارابی و ئیبن سیناو ئیبن روشد... کە بە رادەیەک سەرسامی فەلسەفەبوون و کاتێک سەیریانکرد ئایینی ئیسلام رێگرە لەبەردەم فەلسەفەدا ویستیان دەرچەیەک بدۆزنەوەو هاوبەشییەک بێننەکایەوە، وەک چۆن لە ئایینی مەسیحداو لەسەردەستی (تومائەکوینی) هاتەئاراوە، بەڵام بەداخەوە ئەوان لەبەر توندوتیژی دەسەڵاتدارانی ئەوسای ئیسلام نەیانتوانی ئەم ریفۆرمە بێننەئاراوەو ئەو رایەڵە دروست بکەن کە پێیانوابوو لە نێوان فەلسەفەو ئاییندا بوونی هەیە.

دەمێنێتەوە بڵێین نالی وەکو شاعیرێکی ئاگادار لە فەلسەفەو بنچینەکانی فەلسەفە توانیویەتی لەرێگەی فەلسەفەوە ئەوە رەتکاتەوە کە ئایین بەسەریدا سەپاندبوو، واتە ئەقڵ مەندانە رەفتاری کردوە.

---

٤٧ عبدالحمید حسێنی، نالی لە روانگەی سەپان کوردی یەوە، ل١٩.

٤٨رەئووف عوسمان، نالی لە دادگای رەخنەدا، ئەمینداریێتی گشتی رۆشنبیری ولاوان یارمەتی لە چاپدانی داوە، بەغداد-١٩٨٤،ل٢٣-٢٤.

٤٩ دیوانی نالی، ل٢٤٧.

٥٠ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٢٤٨.

گوتاری نالی بۆ سەپاندنی رەوتێكی ئایینی یان فەلسەفی نەبووە، هێندەی ویستوویەتی دەست وپەنجەی لەگەڵ تەواوی مەعریفەی مرۆییدا نەرم بكات و شیعر وەكو كەرەسە بەكاربێنێت لەپێناو گەیاندنی پەیام و دیدو بۆچوونەكانیدا، هێندە قووڵ لە بوون و مەردومی روانیوەو راماوە لێی كە فەیلەسووفانیش هەر ئەو بوێرییەیان هەبووە. ئەوەی پێی گەیشتووە لەتەک ئیحساسە قووڵەكەیدا بیرۆكە شیعرییەكەی پێ هۆنیویەتەوەو دیمەن و وێنەی شیعریی لێ خولقاندوون.

لەگەڵ ئەوەی نالی بەوپێیەی مەلا بووەو خواناس بووە، شیعری ئایینیشی زۆرن و خودای پەرستووەو خۆشەویستی ورێزی تایبەتی بۆ پێغەمبەری ئیسلام هەبووە، بەڵام نەیتوانیوە رێگە لە زانینی زیاتر بگرێ كە لە كڵاورۆژنەی فەلسەفەوە داباریوە بۆی، هەندێجار دیالیكتیكانە دەردەكەوێت و هەندێجاریش میتافیزیكانە، واتە لە هەردوو دیوەكەدا هاموشۆی كردوەو توانیویەتی رێبوارێكی پشوو درێژبێ... لە پەراوێزی هەموو هەڵچوون و داچوونێكی دەروونی نالییدا جۆرێک شیعری لەوانی دی نەچوو دەركەوتووە، فەرزەندی شیعری بە خۆراكی جیاجیا پەروەردە كردووە، تا فراژووبوون و گەیشتنە مەنزڵ بێ وچان لە خزمەت هەر وشەو دێرێكییدا بووە.

تەوەرەی سێیەم: ئایینی ئیسلام و پەرستنی تایبەتییانەی نالی

لەنێو کۆمەڵی کوردەوارییدا سەردەمێک گوزەرا کە خوێندنی ئایینی تاکە سەرچاوەی فێربوونی زانست و زانیاری بووەو لەوێوە ئیدی هەرکەس خرابێتەبەر خوێندن یەکەمجار ئەلف و بێی ئیسلام و زمانی عەرەبی پێ رەوانکراوەو لەوێوەو دوای زانستەکانی ئوسووڵ و فیقهـ وکەلام و بەلاغە و...تاد کەوتووەو، ئاسۆی بیری فراوانکردووەو ئاستی خوێندەواریی و رۆشنبیریی و داهێنانی لە بوارێکی تایبەتتدا دەرکەوتووە. لەگەڵ ئەوەی ئایینی ئیسلام بە هەموو کون و قوژبنێکی کوردستاندا بڵاوبۆوە، بەڵام لە نێو کۆمەڵی کوردەوارییدا" رەسەنایەتی کەلتوورو فەرهەنگ و نەریتی دیمۆگرافیاو بنچینەی خۆی هەر لەدەست نەداوە" [٥١]، بەڵگەش بۆ ئەم قسەیە ئەو رۆشنبیرو شاعیرو روناکبیرانەی نێو کۆمەڵی کوردەوارین، کە لە هزرین و بیرکردنەوەیاندا ئەم حاڵەتە رەنگیداوەتەوە، نالی بەنموونە.

نالی ئەو فەرزەندە کوردەی دەست و پەنجەی لەگەڵ خوێندنی نێو حوجرەو لەسەر دەستی مەلاو شێخەکانی سەردەمی خۆیدا نەرم کردووە، بووبوو بە سوختەیەکی زیت و وشیارو هەمیشە بەدوای فێربوونی زێتردا وێڵ بوو، تا دواجار بووبە مەلایەکی وەکو دەڵێن دوانزە عیلم و شارەزاییەکی تەواوی لە زانست و مێژووی ئەو ئایینەدا پەیداکردو وەکو فەقیهێکی ئیسلامی ومەلایەکی زرنگ وانەی بە فەقێیان دەگووتەوە، لەپاڵ ئەوەشدا، پێشتر ئاماژە درا بەوەی کە لە هەرەتی لاوێتییدا و زووتریش هەوڵی نووسینی شیعری داوە، وەلێ بەربەست و کێشەی زۆری دەهاتنەپێش و تووشی دوودڵیی و دڵەڕاوکێیان دەکرد، بەڵام ئەوە بۆ ئەوێک کە کانیاوێک لە شیعرو شانامە لە هزرینی ئەودا پەنگیان خواردبوو، بەهایەکی ئەوتۆی نەبوو و نەیانتوانیوە لە شیعرنووسین و لەو جۆرە تایبەتەی ئەو دەستی دابۆیە ساردی بکەنەوەو دووریخەنەوە. لێرەدا قسە لەسەر ئەوەیە کە ئایا نالی لەچ گۆشەیەکەوە لە ئایینی روانیوەو چۆن و لە چ فۆرمێکدا بەرجەستەی کردووە!؟ چونکە ناکرێ مەلایەکی شەرعزان و خوداناس لەلایەک فەیلەسووف و رۆشنفیکرو دونیابین، وەکو کەسێکی ئاسایی شێوازێکی سوننەتی پەیڕەوبکات بۆ خوداپەرستی. ئایینناسی نالی لە لەبەرکردنی دەقی ئایینی و پەیڕەوکردنی پایەکانی ئیسلام قەتیس نەبووە، بەڵکو قوڵتر لە زانایەکی ئایینی هاوشێوەی کە دەڕوانێتە ئایین بە گشتی، روانیویەتی. سەپان کوردی دەڵێ:" نالیی، وەکوو هەموو تاکێکی موسڵمانی کورد لەسەرەتای گەنجی و لاوەتی دا وەشوێن خوێندن کەوتووە، بە باوەڕێکی زۆر قایم و قووڵەوە خۆی فێری خوێندن و کتێبە ئایینی یەکان و قورئان و حەدیس کردووە، بەڵام بە پێچەوانەی زۆرێک لە سەیدو مەلاو شێخەکان باوەڕی بە خورافات و خۆ هەڵخەڵەتاندن و لە خشتەبردنی مرۆڤی ساویلکەو خۆشباوەڕ نەبووە، بەڵکو زۆر زانایانە لەدژیان وەستاوە، سەرکۆنەو لۆمەی کردوون" [٥٢]. لەگەڵ ئەوەدا کە هەر کەسێکی باوەڕدار لە جیهانی ئیسلامییدا مەرجی سەرەکی باوەڕهێنانی سەرەتایی لەوەوە دەست پێدەکات کە باوەڕی بە خواو پێغەمبەری ئیسلام و تەواوی حەدیسەکانی پێغەمبەرو پایەکانی ئیسلام هەبێ و بەهیچ شێوەیەک ناگونجێ هاوبەش بۆ گەورەیی خواو پەیامبەرەکەی بهێنرێتەکایەوە، لەکاتێکدا موریدو شێخ و سۆفی و هەندێکیش لە مەلای ناحاڵی پێیانوابووە کە ئەوان هێزی خوایان لە جەستەدایەو عیلمی غەیب دەزانن، ئەم کردەوەو بۆچوونەی ئەوان وای لە نالی کردووە کە بڵێین "لە ئیسلامەتی "نالیی" دا پیرۆزیی(تەقەددوس و قودسیەت) تەنیا بۆ خواو پێغەمبەرو قورئان دەگەڕێتەوەو بەس! هەرئەوەش وای لێ کردووە

٥١ ئازاد تۆفیق خەیات، نالی- دانتێ وێکچوونێکی فرە ڕەهەند، ل١٤٨.

٥٢عبدالحمید حسینی، نالی لە روانگەی سەپان کوردی یەوە، ل١٠٤.

JZSB p-ISSN: 1813-0852, e-ISSN: 2617-3034

تا گاڵتە بەو شێخ و مەلاو سۆفیانە بکا، کە بە درۆی خۆیان بەرۆژوون و دەیان هەوێ بە ئاوی کەوسەر(کوثر) تینوێتی خۆیان بشکێنن"[٥٣]

بە نەهری کەوسەرو شیرو عەسەل چەند تینوە سۆفی

لەبی"نالی" دووچەندان بۆ لەبانی لەعلی موشتاقە[٥٤]

نالی لەگەڵ ئەوەدا نەبووە کە سـوفی و شـێخەکان دەرحەق بە گەوجاندنی خەڵکی ئەنجامیانداوە لە نماییشـی حاڵگرتن و ریش بەردانەوەو خۆ دەوڵەمەندکردن لەسـەر بژێوی خەڵکی، بەڵکو ویسـتویەتی مرۆڤ ئاسـایی بژی و راستگۆ بێت، بڕوای بەتینی ئەو تەنها بە خوداو پێغەمبەرو قورئان بووەو هیچی تر. ناشکرێ بە چاوی ئێستا لە نەریتە ئایینیەکانی سەردەمی نالی بڕوانین، لەبەرئەوەی پێشتر باسکرا کە نالی هەرگیز وەکو خەڵکی ئاسایی مەلاو شێخ و سـۆفیەکانی ئەوکات خۆی بە شـتی بێ ناوەرۆکەوە نەدەخافڵاند، بەڵکو گرنگی بە کرۆکی بابەتە ئایینیەکان داوەو بەربەستی زۆری بڕیون، بە بەراورد بە ئێستا لەوانەیە زیادەڕۆیی نەبێ گەر بگوترێت نالی شۆڕشێکی کردووەو گەر لە ئێستادا بووایە بێگومان بە زەندیق و لە ئایین بەدوور تاوانبار دەکرا.

مورادم زیللەت و پڕانەوەی حاڵە، نەوەک نەعتە

بە چەند بەیتێکی کوردانە، کە قورئانت سەنا خوانە[٥٥]

دەگوترێ نالی هەردوو دونیاکەی بەلاوە شـیرین بووە، لەکاتێکدا بەپێی پایەکانی ئایینی ئیسـلام و وەکو ئایین پەروەرێک داوای لە پەروەردگار کردووە لێی خۆشـبێت و بەبەهەشـتی شـاد بکا، لەلایەکی دیکەوە خۆشـگوزەرانی و چێژو لەزەتی دونیای بەهەند وەرگرتووە، واتە خۆشـی و لەزەتی دونیاشـی رەتنەکردۆتەوە، بەپێی ئەوەی لەو ئایەتە قورئانییەدا هاتووە:" ولا تنسـی نصـیبک من الدنیا"، واتە هەردوو ئاراسـتەی دین و دونیای بەیەکەوە بڕیون، وەکو کەسێکی ئاسـایی و دوورلە خۆبەزل زانیی و خۆسـەپاندن. بۆیە دەکرێ بڵێین لەیەک کاتدا "نالی باوەڕداریش بووەو جۆرە عیلمانیەتێکیشـی تێدا بووە "[٥٦]، ئاسـوودەیی رۆحی خۆی بەلاوە گرنگ بووە لەپاڵ خوا پەرسـتییەکەیدا نەیتوانیوە تەرکی دونیا بکات و چێژی ژیانکردن لەدەسـتخۆی بدات. بە دیوێکی تردا، نالی ژیانی لە پێناو مردندا دانەناوە، بەڵکو ویسـتوویەتی لە ژیانەوە فێری خۆڕاگریی ببێت، مردنیشـی وەکو واقیعێکی حەتمی زانییوە، بەڵام نەیویستووە بەخەیاڵی مردنەوە ژیان بەرێکات.

خۆشا رەندێ لە دونیا بێ موبالات و موجەڕڕەد بێ

بەرۆژ زیندەی جەماعەت بێ، بە شەو مات و موجەڕڕەد بێ[٥٧]

حوسنی نەزەر ئەسڵی نەزەر حوسنە بە عیسمەت

سۆفی کە دەکا تەرکی بە ئینسانی مەزانە[٥٨]

---

٥٣ سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٥.

٥٤ دیوانی نالی، ل٣٧٧.

٥٥ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٤٢٧.

٥٦ ئازاد تۆفیق خەیات، نالی- دانتێ وێکچوونێکی فرە ڕەهەند، ل١٥٣.

٥٧ دیوانی نالی، ل٥٢٤.

٥٨ سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩٧.

دیاردەیەک لەسەردەمەی نالییدا لەئارادا بووە، کە دیاردەی ناکۆکی نێوان سۆفی و شێخان بووەو لەرێگای دوو تەریقەتەوە (قادری، نەقشبەندی) رۆڵیان هەبووە لە شێواندنی ئارامی ئەوسای میرنشینی بابان دا، قادرییەکان بە سەرپەرشتی شێخ مارفی نۆدێی و نەقشبەندییەکانیش مەولانا خالیدی نەقشبەندی رابەرایەتی دەکردن، ریشەی نەقشبەندییەکان بۆ " شێخ شەهابوددینی کوڕی شێخ زەینەدین کوڕی شێخ رەزا موعینوددین کاکۆ زەکەریا (١٠٠٣-١٠٧٢ک) لە ناوچەی هەورامان شێخایەتی کردووەو بە شێوازی هەورامی شیعری وتووە"[٥٩]دەگەڕێنەوە. نالی لەو نێوانەدا نەیویستووە ئاگری هیچ کامیانی پێ تاوبدرێت، بەڵکو دوورەپەرێز خۆی لێ پاراستوون، گەرچی هەردوو تەریقەت بەهۆی لێهاتوویی و جوامێریی نالی یەوە رێزو پێزانینیان بۆی هەبووەو لە رووی خزمایەتیشەوە خزمی مەولانای نەقشبەندی بووەو لەگەڵ شێخانی قادریشدا زۆر تێکەڵاوبووە، بەڵام ئەمە کاریگەری نەبووەو، نەبووە بە ماڵ بۆ هیچ کام لەو تەریقەتانە. لەگەڵ ئەوەدا لێکۆڵەران بەپێی بۆچوونی خۆیان جارێک بە قادریی و جارێک بە نەقشی ناساندوویانە لەگەڵ ئەوەی هەردووکیانی رەتکردۆتەوە، تەنانەت گوایە هەندێک لەو شێخ و سۆفی مەلایانە نارەزایەتییان هەبووە بەرامبەر نالی لەبەر چەند هۆیەک: لەسەر زاری عەتا قەرەداغییەوە، ئازاد تۆفیق خەیات لە کتێبی بەراوردی نێوان (نالی و دانتی، وێکچوونێکی فرە رەهەند) دا، دەڵێ:" نالی زۆر بلیمەت بووەو لە پێشەنگی داهێنەرانی قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردی بووەو یەکێک بووە لەوانەی کودەتای سپیان بەسەر قوتابخانەی شیعری کوردی بە شێوەزاری گۆرانی یان هەورامیدا کردووە"[٦٠]، لەبەرئەوەیە کەوا لە لایەن شێخ و سۆفیانی تەریقەتی قادری و نەقشی یەوە بەربەرەکانی کراوەو ئەویش لە شیعردا هیچیانی نەبواردووەو هەموویانی هەجوو کردووە. خاڵێکی دیکەش ئەوەیە، کەوا نالی بوێرییەکەی وای لێ کردووە دان بە جەرگی خۆیدا بنێ و لۆجیکیانەتر لە دین و لە دونیا بڕوانێ، کە ئەوان ئەو ئازایەتییەیان نەبووەو لەهەمان کاتیشدا ئەو بلیمەتی و رۆشنفیکرییە لە فەرهەنگی ئەواندا نەبووەو نالییەکی زانستخوازو دانا، وەکو خۆی گوتەنی:

کەی لە دیقەتتدا پەتک دەعوا لەگەڵ هەودا دەکا...

هەڵبژاردنی تەریقەت لە کۆمەڵی کوردەواریدا بەپێی قسەی دکتۆر خەزنەدار بێ ماڵوێرانی و تەمەڵیی و تەوەزەلی و دووبەرەکی و ئاژاوەی لێکەوتۆتەوە، بۆ میللەتانی دیکەش بەتایبەت میللەتانی ئیسلامی رۆژهەڵات، لەرێگەی شاعیرە هەڵکەوتووەکانییەوە غەزەل و قەسیدەو مەسنەوی وایان داڕشت کە ناکرێ لە ئەدەبی تەریقەتدا قەتیسی بکەیت، بەڵکو ئەدەبی عیرفانییان نووسیەوەو بوونە شاکاری مەزن! لەوانە شاعیرانی فارس شەمسی تەبریزی و عەتتارو حافزو سەعدی شیرازی و هەروەها مەولانا جەلالەدینی رۆمی، کە بە مەولانای بەڵخیش ناسراوە[٦١]. ئەمە جگە لە باباتاهیرو عومەری خەیام، دواتر ئەم ئەدەبی عیرفانییە شاعیرانی کوردیش بە شێوەزارە جیاوازەکانەوە پەیڕەوییان کردوە، نموونەی مەلای جزیری و مەولەوی و مەحوی. لەبابەتی ئەو تەریقەیەی نالی پەیڕەوی کردووە، مەسعود محەمەد گوتوویەتی: "نالی قادری بووە نەک نەقشی، هەرچەندە لای مەولانا خالیدی نەقشبەندی

٥٩ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل١٦١

٦٠ ئازاد تۆفیق خەیات، نالی- دانتێ وێکچوونێکی فرە ڕەهەند، ل١٧٤.

٦١ مارف خەزنەدار، نالی لە دەفتەری نەمریدا، ل٦٩.

JZSB p-ISSN: 1813-0852, e-ISSN: 2617-3034

خوێندوویەتی، بەڵام دوای مەولانا لە سلێمانی چووەتە خانەقاکەی"[٦٢]. لەو سەردەمیشدا کۆمەڵی کوردی کوێرانە شوێن دیاردوە کەسەکان کەوتوون! بێ گوێدانە ئەوەی ئەم لاف لێدان و شوێنکەوتنە کوێرانەیە بەرەو کوێیان دەبات؟!

نالی نە نەقشی بووەو نە قادری، واتە نە سۆفی خانەقا بووەو نە شێخی تەکیە:"

ئەگەر تەکیە ئەگەر شێخە هەموو داوی عەلایق بوون

بڵا نالی مەستی خەرابات وموجەڕڕەد بێ" [٦٣]

چونکە ئەگەر لەگەڵ هەریەکێکیاندا بوایە ئەوی دی لێ دەبوو بە دوژمن، ئەمە لەلایەک، لەلایەکی دیکەوە نەیویستووە تواناو هێزی داهێنانی بگوشێت و بیخاتە ژێر رەحمەتی ئەم و ئەوەوەو تێگەیشتووە لەوەی ئەو ئازادییەی هەیبووە لەدەستیدەچێت و دەبێتە سووتەمەنی ناکۆکی و ململانێکانی نێوان هەردوو تەریقەت، بۆیە نەیویستوە لە ئاراستەکی خۆی لابدات. " نهێنی ئەوەی نالی نەچۆتە ژێرکاریگەری هیچ یەکێک لە مەزهەبە فیقهی و کەلامیەکان یاخود تەریقەتەکانی تەسەوفەوە، کە ئەوکاتە تەریقەتی نەقشی و تەکیەش هەبووە، خۆی بەتەنها دەڕوات و رێگەی خەرابات دەگرێتەبەر هەتا رەسەنانە بژی"[٦٤]، چونکە هەر لە زووەوە خۆی بۆ کارەکەی خۆی تەرخانکردوو هەموو ئەو بەربەست و تەنگژانەی دەهاتنەرێی، بە لێزانیی و پشوو درێژییەکەی خۆی دەیتوانی وەکو بەردەبازی رێگە بەسەریاندا هەنگاوەکانی وردتر بکاتەوە.

ئەگەر تەکیە، ئەگەر شێخە، هەموو داوی عەلایق بوو

بڵا(نالی) بچێ مەستی خەرابات و موجەڕڕەد بێ! [٦٥]

واتە ژینی سەربەخۆو بێ لانی و نەبوونی هەڵبژاردووەو مەستانەو بێ دەرەتانانە رێگەکەی خۆی گەرچی دژواریش بووە چێژی زیاتری لێ بینیوە. لە سوچێکی دیکەوە، هەمیشە شیعرەکانی خۆی وەکو ئەوەی جگەرگۆشەی خۆی بن بە بەرزییەوە باسی کردوون، تەنانەت کاتێک قسە دێتەسەر ئەدەبی بەرزو مەسنەوی و مەعنەوی مەولانای رۆمی کە عاریفێکی بێ وێنەبووەو لە جیهاندا ناسراوە، نالی شیعری خۆی بەلاوە بەهادارترو بڵندتر وێناکردووە:

"نالیا" ئەم غەزەلەت تازە بە تازە وتووە

بە دوسەد مەسنەوی و" لوببی لوباب" نادەم

سۆفی خانەقاو شێخی تەکیە لەلای نالی بەمانای وشە کەسانی نەشیاو بوون و لە چەندین دێڕە شیعریدا هێرشی کردۆتەسەر وشکە سۆفی و شیخ و مەلاکانی سەردەمی خۆی و بەساختەچی و تەڵەکەباز ناوی بردوون و خەڵکی لێ ئاگادار کردوونەتەوە کە ئەوانە لە ریاکاری نەبێ کاری دیکەیان نییەو دوو ڕوون.

"نالی" کە ویقاری نییە بێ باکە لە خەڵقیی

سۆفیی کە سلووکێکی هەیە عوجب و ریایە [٦٦]

شوناسنامەی نالی کەسییەتی و دیدو بۆچوونەکانی بوون و لە بەرهیچ و بەهیچ کلۆجێک نە تەڵەکەو نە فێڵی لەخۆی و بیرو باوەڕی خۆی نەکردووە. لەبارەی شێخەوە:

---

٦٢ مەسعود محەمەد، چەپکێک لە گوڵزاری نالی، ل٣١.

٦٣ دیوانی نالی، ل٥٢٥.

٦٤ تەحسین حەمە غەریب، خوێندنەوەی شیعری دڵی مەولەوی و چاوی نالی، ل٣٤٢.

٦٥ دیوانی نالی، ل٢٥٢.

٦٦ سەرچاوەی پێشوو، ل٤٦٨.

ئەو شێخە بە کەم مەگرە کە پەشمینە موریدە

ئەو ریشە بەسەردارو رەئیسێکی بزانە[٦٧]

سەردەمانێک لە کۆمەڵی کوردەوارییداو لەوانەشە لەنێو زۆربەی نەتەوەکاندا ریشی درێژو سپی رێزو مەقامێکی بۆ خاوەنەکەی دەســـەبەرکردووە، جا جیاوازی تێڕوانینی نالی لەوەدا بووە کە ئەو وەکو خۆی لەو باوەڕەدا بووە ریشـــی درێژ مانای نزیکیی لە خواو رێگەی دروست ناگەیەنێ بەڵکو سەرلەبەری بە ریایی و بانگەشەکاری زانیوە.

"لەراســـتیدا ســـۆفێتی لە هەردوو ســـەدەی (١٢)و(١٣)ی زایینیدا پەیدابوو، تا رادەیەکیش بە خەڵوەتگەریی و رەبەنکـاریی چەرخی نـاوەڕاســـتی ئـایینی فەلەکـان دەچوو"[٦٨]. وەکو هەر تەوژم و رەوتێکی دیکە کە لە دونیـادا هاتۆتەکایەوە سۆفێتی کۆمەڵێک خەسڵەت و بنەمای تایبەتی خۆی هەبووە، گەیشتبێتە نێو هەر میللەتێکیش بێگومان تایبەتمەندیی ئەو میللەتەشـی چووەتەسـەرو بەمجۆرە بوەتە بەشـێک لە کەلتووری سـۆفییەتی، بۆ نموونە دەسـت لەخۆبەردان و تەرککردنی کەس و کارو نەریتەکانی ژیان و مردن و ...تاد،

ریشەکەی پان و درێژە، بۆ ریا خزمەت ئەکا

[٦٩]زاهیرە هەر کەس لە توول وعەرزی ڕیشیدا

وەکو زانراوە ســـەرچاوەی عاشـــقبوون دڵە، جا ئەو عەشـــقە عەشـــقی مەجازی بێ یان حەقیقی، واتە لە دڵەوە شـەبەنگدەدات، گەرچی هەموو لایەک دەزانن نالی عاشـق بووە، بەڵام عەشـقەکەشـی لەعەشـقی ئەوانی دی ناچێت، چونکە وەکو خەڵک لەدڵەوە عاشـــق نەبووە، بەڵکو لەڕێی چاوەوە عاشـــق بووە، واتە "ســـەنتەری مامەڵەکردنی نالی بریتییە لە (چاو)ی"[٧٠]، ئەو حەشارگەیەکی دیکەی بۆ عەشق دۆزیوەتەوە، بەو مانایەی چاوی نالی ئەو شوێنەیە یان ئەو ئەندامەیە کە یارەکەی پێ دەبینێ و سوکنایی پێبەخشیوە.

خەراباتی دڵی "نالی"مەفەرموو: خاڵییە نایەم

بە مەرگی تۆ قەسەم چاوم بە زیکرت بەیتی مەعموورە[٧١]

ئەمەش بەڵگەیە لەسـەر نالی کە نالی متەسـەوف نەبووە، بەڵکو تەنها فەقیهێک بووە، چونکە متەسـەوف عاشـقە، عاشقێکی خودایی حەقیقی و بێ گومان دڵ بەکاردێنێ بۆ ئەم عیشقەو تاکە ئارامگای ئەم عیشقە، دڵی عاشقە. گەرچی نالی لە دڵیش دانەبڕاوە لە شـیعردا چەندینجار لەرووی زاراوەسـاییەوە کەوتۆتەنێو بەحری تەسـەوفەوەو بەباشـی توانیویەتی وێنای ناخی بکات، بەڵام شـاعیر تەسـەوفی بەسـەردا نەبڕاوە، واتە توانیویەتی ئەمەش تاقیبکاتەوەو لە دەریای تەسەوفییشدا وەنەبێ نەیتوانیبێ مەلەوان بێ!

عیشقی نالی رۆحیی نەبووە وەکو متەسەوف و عارفەکان، بەڵکو مامەڵەی لەگەڵ خەیاڵدا کردووە، واتە وەکو خۆی وتەنی عاشـــقێکی مەجازی بووە نەک حەقیقی، بەو مانایەی لەزۆربەی غەزەلەکانیدا پێدەچێت پەیکەرێک لەخەیاڵی بۆخۆی دروســـت کردبێ و هەرجارەی لەژێر ناوێکدا خۆشـــەویســـتیی و عیشـــقی خۆی بۆ بەیان کردبێ، بۆ عیشـــقی

---

٦٧ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٣٩٥.

٦٨ ئازاد تۆفیق خەیات، نالی- دانتێ وێکچوونێکی فرە ڕەهەند، ل١٥١.

٦٩ دیوانی نالی، ل١٠١.

٧٠ تەحسین حەمە غەریب، خوێندنەوەی شیعری دڵی مەولەوی و چاوی نالی، ل٢١٣.

٧١ دیوانی نالی، ل٣٣٧.

خوداییش هەر لەسەر هەمان ریتم بووەو خەیاڵی خستۆتە خزمەت خۆشەویستیی و ستاییشکردنی خوا پێغەمبەری ئیسلامەوە.

عیشقت کە مەجازیی بێ خواهیش مەکە ئیلا کچ
شیرین کچ و لەیلا کچ و سەلما کچ و عەذرا کچ... [٧٢]

چونکە نالی لەزۆربەی ئەو غەزەلانەیدا کە بۆ ستاییش و گەورەیی خودا نووسیونی هەروەها بۆ ئەوانەش کە تێیدا باسی پێغەمبەری ئیسلامیان تێدایە، ئاشکران.

بەسەر هاتوومە ئەو خاکەی کە هەر مسقالە زەڕڕێکی
بە میزانی شەفاعەت کێوی حیلم و بەحری غوفرانە[٧٣]

لە لایەکی دیکەوە دەکرێ بڵێین نالی چەندە هەوڵی بۆ بەهەشـــتی ئەو دونیا داوە، هێندەش خەریکی رێکخســـتنی بەهەشتی دونیایی بووە، ئەویش لەبەر سایەی ئەو جیهانە پڕ لەزەت و خۆشی ئاوەرەی بە خەیاڵ دروستی کردووەو سـەری لە مەردووم شـێواندووەو کەس بە تەواوی درک بەوە ناکا ئاخۆ ئەم هەموو خۆشـەویسـتیی و هونەرە بەرزەی شیعری لە خزمەتی کێدا بووە؟!

" مەرج نییە بواری هونەرو ئەدەب و جیهانی دنیەوی لەگەڵ لاهوت و ســۆفیزم و جیهانی دینیدا یەکبگرێتەوە، چونکە دوالیزمەیەکی، یاخود دوو جیهانی جیاوازن"[٧٤]، چونکە هەریەکەیان کەرەســـەو زەمینەو پێوەری تایبەت و ســـنووورداری خۆیانیان هەیەو ئەوەی بتوانێ لەســـەر یەک هێڵ یاری لەگەڵ ئەم دوالیزمەدا بکات، بێ گومان دوچاری گێژاوو ئاڵۆزیی دێت، بەڵام بۆ نالی مەلەکردن هەمیشە لەگۆمی قووڵدا هوونەریتر بووە!

ئەگەرچی کوردی دەوری شارەزووری قەسوەتم ئەمما
وەسیلەم تەیبەو حیلمی شەفیع و فەزلی مەننانە[٧٥]

نالی وەکو خوێندەوارو شـەرعزانێکی سـەردەمەکەی شـیعرەکانی زیاتر ویسـتوویەتی ئامۆژگارییان پێوەدیاربێ و هەستی کردووە ئەرکێکی قورسی لەسەر شانە، کە ئەویش وشیارکردنەوەی کۆمەڵە، بۆیە هەوڵیداوە لە بنچینەوە واتە لەناخەوە سروشتی مرۆڤەکانی دەوروبەری یان تەواوی ئەوانەی گوێیان بۆ شلکردووە بگۆڕێت، ئەم جۆرە رەفتارەش رەفتاری کەسانی ئایینییە. بەڵام دواجار لەم کارەش بێ ئومێد بووە.

مومکین نییە جەلبی دڵی خوبان بە من و تۆ
نەمبیستوە تەسخیری مەلایک بە مەلایێ[٧٦]

لەباسی مەیخانەو خانەقادا ویستوویەتی ستاییشی مەیخانە بکات و فەزلی ئەوەی داوەتێ کە شوێنێکی نایابەو خۆشی بەخشە، هەرچەندە پەیوەندییەکی لەنێوانیاندا دۆزیوەتەوە کە هەردوو جێی کۆبوونەوەن، بەڵام لە یەکێکیاندا جێگایەک بۆ خۆشـــییەکانی دونیاو ئەوی دی بۆ دونیاکەی تر، مەیخانەکەی بە ســـوودبەخش داناوەو خانەقاشـــی بە

---

٧٢ سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٦.
٧٣ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٤٢٨.
٧٤ ئازاد تۆفیق خەیات، نالی- دانتێ وێکچوونێکی فرە ڕەهەند، ل١٥٣.
٧٥دیوانی نالی، ل٤٢٧.
٧٦ سەرچاوەی پێشوو، ل٥٨٧.

شــوێنێکی بێ ســوود لەقەڵەمداوە![٧٧] کاتێک بەراورد لەنێوان مەیخانەو خانەقادا دەکات ویســتوویەتی پێمان بڵێ کە هەردوو بیرکردنەوەکە لەئارادان، هەن لەپێناو ژیاندا دەمرن، هەشـــن ژیان لە پێناو مردندا دادەنێن! بە خەیاڵی ئەوەی ژیانێکی ئاسوودەترو چێژبەخشتر لەدونیاکەی دی چاوەڕوانیانە!

خانەقاش هەروەکو مەیخانە کە هەر ئاوا بێ
مەجلیسێکی هەیە ئەمما گەپ و گۆبەندی نییە
واقیعەن خانەقا خۆش زەمزەمەیێکی تێدایە
بەڵا قەندی هەیە، گەندی هەیە، ڕەندی نییە [٧٨]

بۆ ئەوەی لای تەواوی خەڵکی ئاشــکرا بێ نالی لە هەر کات و شــوێنێکدا ســەرچاوەو ســەرەتای بوون و هێزی یەکەمینی گەڕاندۆتەوە بۆ خوداو بەچەندین شــێوە باســیکردووە، دکتۆر خەزنەدار لەمەڕ بیروباوەڕی نالیی و تاکە سەرچاوەی پەرستنی نالی باسی ئەوە دەکات کە نالی لە باسی هێزی خواوەندا لەسەر زەوی نموونەی بە کێوی توور هێناوەتەوەو هەروەها لە پیشـاندانی دەسـەڵاتی رەهای خواوەندیشـدا کاری نیگارکێشـێکی مانی بێ بەها دەکاو پێ ی گوتووە کە کێشانی وێنەی ئەبرۆی یار لە دەسەڵاتی ئادەمیدا نییەو کاری خودایە بە تەنها:[٧٩]

دڵم بەردە ئەگەر شاخە بە چاوی سووکی مەنوارێ
بە خۆڕایی نەسووتاوە، ئەمیشە کێوی تووریکە [٨٠]
"مانیی" نییەتی قووەتی تەسویری برۆی تۆ
ئەم قەوسە بەدەستی موتەنەفیس نەکشاوە[٨١]

داهێنانێکی بەرپرســیارانەو تەوزیفکردنی ئەرکێکی ئەخلاقییانە لە شــیعردا، هەڵبەت نیازپاکی و گەورەیی ئەو شــاعیرە دەردەخات کە کارەکەی ئەنجامداوە، بۆ نموونە، " گەورەترین مەرام و ئامانجی (عیرفانی ئیســلامی) بریتی بووە لەوەی کە بابەتە ئەخلاقیە وشــەکان لە بابەتی بکەو مەکەو خێرو چاکەوە بەرزدەکاتەوە بۆ بابەتی جوانبینی، (نـالی) ئەم بـابەتەی تەوزیف کردووە، خۆی دەڵێـت من هەر دەڵێم خەڵکی لێم تێنـاگەن"[٨٢]، گەر هـاتبـاو مرۆڤەکـان هەموویان بە چاوێکی ئیســتاتیکییەوە لە تەواوی بوون و دیاردەو حاڵەتە ســروشــتیی و دەســتکردەکانیان روانیبا، بێگوومان ئەرکی کەسانی وەکو نالی سووکتر دەبوو، گەر لەگۆشەی جیاجیاشەوە بە دیدێکی جوانناسییانە بیانڕوانیبا، جیاوازییەکە ئەوەندە زۆرو بەرچاو نەدەبوو، بەڵام ئاراستەی قەدەر بە ویستی کەس و دوو کەس نەنووسراوەتەوە!

عومرێکە بە میزانی ئەدەب توحفە فرۆشم
زۆرم وت و کەس تێی نەگەیی، ئێستە خەمۆشم[٨٣]

---

٧٧ مارف خەزنەدار، نالی لە دەفتەری نەمریدا، ل٦٧.

٧٨ دیوانی نالی، ل٤٩٣.

٧٩ مارف خەزنەدار، نالی لە دەفتەری نەمریدا، ل٢٣١.

٨٠ دیوانی نالی، ل٣٧٨.

٨١ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٤٤٢.

٨٢ تەحسین حەمە غەریب، خوێندنەوەی شیعری دڵی مەولەوی و چاوی نالی، ل٢٩٦-٢٩٧.

٨٣ دیوانی نالی، ل٢٢٨.

JZSB p-ISSN: 1813-0852, e-ISSN: 2617-3034

ئەمە خۆی ناوەرۆکی ویستی شیعرەکانی نالی بووە، کە زۆرجار بۆ وشیارکردنەوەی خەڵک ئەنجامی داوە. نەک هەر ئەمە، بەڵکو لە روانگەی مرۆیی و ئاییناسیی خۆیەوە خۆی تووشی بێ چارەیی و بێ ئاکامیی بۆتەوەو لە سایەیدا دووچاری بێ ئومێدیی بۆتەوە.

پێی وابووە کەسانی بەناو ئایینپەرست ڕێگەیەکی ترسناکییان گرتۆتەبەرو بە خوارو خێچی خەڵکی عەوام ئاراستەدەکەن. شایانی باسە، زاهیدو عارفەکانی بەشێوەیەک وێنا کردوون کە خەڵکی گومڕا دەکەن و دەیانشێوێنن، و مەزاجی خەڵکی لە خۆشییەکانی ژیان تێکدەشکێنن[٨٤]:

زاهید مەکە مەنعی دڵ، بۆتۆ نی یە وەسڵی گوڵ

خاکت بەسەر ئەی غافڵ، کەوتوویە چ سەودایە[٨٥]

کاتێک وەکو کەسێکی ئیمانداریش دەرکەوتووە هەڵبەت لەڕێی شیعرەوە، لێکۆڵەران وەها ناویانبردوە کە وەکو متەسەوفێکی راستەقینە توانیویەتی ئەم جۆرەی شیعرنووسینیش تاقیبکاتەوەو سەرکەوتوویێت تیایدا. لەباسی شەوی ئیسراو میعراجدا بەباشی کاراکتەری خۆی ئاراییش کردووە تا وەکو کەسێکی متەسەوف شیعرەکە بنووسێ:

بەهەرچی چاوی دینی عیشقی تێدا شاهیدی صیدقە،

بەهەرچی دیدەیی عەقڵی تیا شەو کوێرو حەیرانە

موخەسسەس بوو، مورەخخەس بوو بە ئەسرارێ کە تەقریری

ئەجەلل و ئەعظەم و ئەعلا لە تەعبیری سوخەندانە [86]

یان کاتێک باسی پێغەمبەری ئیسلامی کردووەو ستاییشی زانایی و گەورەیی ئەو زاتەی کردووە، وەکو کەسێکی ئایینخوازو رابەرێکی ئایینی توانیویەتی ئامانجی خۆی و یەکێک لە پایەکانی ئیسلام کە حەجکردنە، جێبەجێ بکات و لەسەر گۆڕی پێغەمبەری ئیسلام لاوانەوەیەکی بێ هاوتای هۆندۆتەوە:

ئەی تازە جەوان پیرم و ئوفتادە کەوتووم   پیرم و فانی

دەستی بدەرە دەستی شکەستەم   قوربانی وەفاتم[87]

یان

لێم حەرامە دانەوو ئاوی حەمامانی حەرەم

من کە باری دیدە بازم نەک شەوارەی دەستەمۆم[٨٨]

نالی سەرباری شاعیرییەتی هەمیشە هەستی بە بەرپرسیارێتی کردووە لەبەرامبەر دەسەڵاتداران و هیچ کات هەوڵینەداوە کەس لەخشتە بەرێت و چاوبەستەکییان بەناوی ئایینەوە لێ بکات وەکو مەلای خەتێ ئەنجامی دا.[٨٩]

وەکو باسکرا، لە دیدو ڕوانینی مرۆییانەی نالییدا و لە ئایینناسییە تایبەتییەکەیدا، ئەو مەسەلانەی تەوزیف کردوون کە پێیوابووە پێویست و هەنووکەیین و کێشەی ریشەیین، وەک مەسەلەی نەتەوەو ئایینپەروەریی دروست و

٨٤ تەحسین حەمە غەریب، خوێندنەوەی شیعری دڵی مەولەوی و چاوی نالی، ل٦٦.

٨٥ دیوانی نالی، ل٤٦٥.

86 هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٤٢٦.

87 سەرچاوەی پێشوو، ل٢١٥.

٨٨ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٢٤٦.

٨٩ رەئووف عوسمان، نالی لە دادگای رەخنەدا، ل ١٩-٢٠

پەیوەندی کۆمەڵایەتیی و قەدرزانیی کەسانی باڵاو پلەبەرز، بۆیە زێترو وردتر لە ئاییناسییەکەیدا قووڵبۆتەوە تاوەکو بە ئـایین شـــەرعی کەم وکورییەکـانی نێو کۆمەڵ و میللەت و نەتەوەکەی بکـات. گەرچی چەمکی نەتەوە لەگەڵ مۆدێرنێتە هاتەئاراوەو سەردەمی نالی پێش مۆدێرنێتە بووە، بەڵام لایەنی ستاییشی نالی بۆ نەتەوەو دەسەڵاتداران و فەرمانڕەوایانی ئەوکاتە گەواهیدەرن کە نالی بۆ لایەنی نەتەوەیی و چەمکی نەتەوە پێش قۆناغی خۆی کەوتووەو ئەم هەستکردنەی بە کارێکی ئەخلاقی و ئایینی داناوەو کاری لەسەر کردووەو بە هیچ شێوەیەک نەیویستووە نێوانی میرو پاشـــاکان تێکبچێت و زۆر خەمی ئەزموونەکەی بووە. ئەمەش وەکو باســکرا نالی چەکی ئایینی لەبەرامبەر خەڵکەکەی خۆی بەکارهێناوەتەوەو ویستوویەتی ئاشتیی و ئارامیی کۆمەڵایەتی لەم ڕێگایەوەو لەنێویاندا بەرپابکات، کە بەداخەوە کەس بەهەندی وەرنەگرتوە ئەمڕۆشی لەگەڵدابێ! لەگەڵ ئەوەی ئاگاداری کێشەکانی نێوان ئەمارەتەکانی وەک ئەردەڵان و بابان، بابان و سـۆران، بووە، بەڵام لەبەر پاراسـتنی سـەنگی نەتەوەیی و لەبەر بەرژەوەندی هەموان و لەپێناو ئەو خۆشـــەویســـتییە تایبەتییەی بۆ خودا هەیبوە باســـی نەکردووەو ئاگری نێوانیانی خۆشـــتر نەکردووە، بەومانایەی نەبووەتە شاعیری دەربارو ویژدانی خۆی لەپێناو مشتێک دراودا نەفرۆشتوە، چونکە ئاشکرابووە لای ئەو کە رابەری ئایینی دەبێ بەر لە هەموو کەس دەست و دەم و داوێن پاکبێ و نموونەی رەوشت بەرزیی و ئایینپەروەریی بێ.

لە تەوەرەی پێشـــوودا، باســـی ئەوە کرا کە نالی لە تێڕوانینی هەندێکدا وەکو کەســێکی جەبری دەبینرێ و لای هەنـدێکی دیکەش وەکو کەســێکی قەدەری، دیـارە ئەم دوو رەوتە لە ئیســـلامـدا لەســـەردەمی ئومەویەکـانـدا سـەریانهەڵداوەو هەریەکەیان بە جۆرێکی جیاواز لە دەسـەڵات و حوکمی خوایان روانیوە. "رەوتی فیکری قەدەریەکان پێیـانوابوو کە هەر کەســێک خۆی خاوەنی رەفتارو ئاکاری خۆیەتی و خۆی لە کارو کردەوەی خۆی بەرپرســیارەو پەیوەندی نییە بەوەی کە خوا پێشـتر بڕیاری لەسـەر دابێ، واتە مرۆڤ لە کردەوەی خۆیدا تەواو ئازادە. لە بەرامبەردا جەبرییەکان تەواو پێچەوانەن و دەڵێن مرۆڤ تەواو بێ دەسـەڵاتە لە بڕیاردان و هیچ بڕیارێکی لەدەسـتی خۆیدا نییە و ئەوەی لێی داواکراوە ئەوەیە دەبێ ئەنجامی بدات لە چاکەو خراپە"[٩٠]. لە نێو کۆمەڵگای ئیســـلامیدا، جەبریەکان بە نەشیاوو بەد تەماشا کراون، لەبەرئەوەی هەرچی کارێکی کردبێتیان لەسەر ئەستۆی خۆیانیان لابردووەو خستوویانەتە ئەستۆی خواو پێیانوابووە لەژێر فشاردا کاری نامۆو ناچیزە ئەنجام دەدەن، لە بەرامبەردا قەدەریەکان رەتیانکردۆتەوە گشـت کارە خراپ و رەفتارە نەشـیاوەکانی مرۆڤ پێشـوەخت دەسـتنیشـانکرابن و مرۆڤ تەنها داردەسـت بێت، چونکە گەر وابێ پەروەردەو رێنوێنی ئـایین و (الامر بـالمعروف والنهي عن المنكر) بێ بەهـا دەبن، کە لەقورئـانـدا ئـامـاژەی پێدراوە. بۆیە نـالی وەکو موســڵمـانێک راســتگۆیـانەو بێ ئەوەی ئەم و ئەو هەڵخەڵەتێنێ و تـاوەکو لەگەڵ خودای خۆیشــیدا راســتگۆ بێ، رەتیکردۆتەوە دەســتەوەســتان بێ بەرامبەر قەدەری خۆی و زۆر شــێلگیرانە کاری کردوە تا قەدەری خۆی گۆڕیوەو خۆی رێگا خۆی هەڵبژاردوە، ئەمە لەلایەک، واتە بڕوای بە قەدەرێک نەبووە کە دەستکردی خۆی نەبووبێ، لە لایەکی دیکەوە، هەرگیز ناتوانین بڕوا بەوە بکەین کە نالی ناخ و هەســتی نا پەســەندی خۆی وەکو ئەمری واقیع قبوڵکردبێ، چونکە هەمیشـە لە هەوڵی خۆ قوتارکردندا بووە لەو نەزانیی و بەدبەختییەی میللەت تێی کەوتبوو. بۆیە دەکرێ نالی وەکو مەلایەک بەباشی ئاگاداری ئە م دوو رەوتە فیکرییەی ئیسلام بووبێ و نەچووبێتەژێر کاریگەری

---

٩٠ اسامة بن عطايا بن عثمان العتيبي- افعال العباد بين اهل السنة والقدرية الجبرية والقدرية- ٢٠٠٩- منابر النور. M.noor.com.

JZSB p-ISSN: 1813-0852, e-ISSN: 2617-3034

بۆچوونەکـانیـان، واتە لە حوکمی خودا کە پێیوابووە رەهـایەو نموونەی نییە، هیچ هێزێکی دی لە ئـارادا نییە ئەو دەسەڵاتەی هەبێ. لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا، نالی لە هەندێک لە شیعرەکانیدا ئەوەی نەشاردۆتەوە کە نالی بەجۆرێکە! بەڵام زۆرجار مرۆڤ بۆ رزگاربوون لە ســروشــتی نەخوازراوی خۆی یان کارێک کە کردوویەتی خۆی تاوانبار بکات و خۆی سەرکۆنە بکات و ببێتە مایەی ئەزموونێکی باش لە داهاتوویدا، نالیش بەهەمانشێوە هەستێکی وای هەبووبێ و ویستی ئەوەی بووبێ کە لەگەڵ واعیزو دەوروبەردا بگونجێ:

مەشرەبی نالی گەلێ ئابی و ترشە، بەڵێ

موعتەریفە خۆی دەڵێت: چا نییە ئەتواری من [٩١]

ئەگەرنا وەکو لە تەوەرەی پێشوودا باسکراوە نالی رێژەییانە بڕیاری داوەو بەپێی دۆخەکە پەیڤیوە، واتە نە جەبری بووەو نە قەدەری، بەڵکو موسڵمانێکی ئەقڵگەرابووەو بە لۆژیک بڕیاری داوە.

قوربان مەحاڵە پێکەوە بن صەبرو ئیشتیاق

خاریج لە نەصصی ئایەیە تەکلیفی (لا یطاق)[٩٢]

واتە خودا شــتێک لەســەرووی توانای مرۆڤەوە داواناکات، بۆیە بیرکردنەوەی نالی لەمەڕ ویســتی خودا بەمجۆرە بووە.

ژیاندۆســتی نالی وایکردووە بە پێچەوانەی ویســتی خودا و فەرموودەکانی پێغەمبەر بکەوێتەوەو لێکبدرێنەوە، چونکە بە پێی دەقی قورئانی و فەرموودەی پێغەمبەر بێ، بە هیچ شــێوەیەک پێچواندن یان یەکســان کردنی مرۆڤ لەگەڵ ئاژەڵدا رێگە پێدراو نیەو تەنانەت لە فەرموودەیەکیدا پەیامبەری ئیســلام دەڵێ: "(لعن الله من شــبە الانســان بالحیوان)"[٩٣]. لەگەڵ ئەوەشــدا مەلایەتی نالی جێی گومان نییەو باش ئاگاداری قورئان و فەرموودەکانی پێغەمبەر بووە، کەچی هەندێجار لە شیعرەکانیدا خۆی بە سەگ داناوەو لەگەڵ کەرەکەیدا خۆی هاوتا کردووە:

"نالی" کە وا سەگی سەگی ئەو مەرزو بوومەیە

ئەمما سەگی موعەللەمی بێ دەنگ و بێ وەڕە[٩٤]

یان

چەندە پێم خۆش بوو، زوبانی دەیوت "نالیا"

هەردوو حەیوانین، ئەتۆ گوێ کورت و ئەمنیش گوێ درێژ [٩٥]

چونکە مرۆڤ بە پێی قورئان لەنێو بوونەوەرەکاندا لە چینی باڵایەو ناکرێ ئەمە بشــێوێنرێ. هەروەها لە قورئاندا ئاماژە بەوە دراوە کە گشــت بوونەوەران لە ئاو ئەفرێنراون " واللە خلق کل دابة من ماء فمنهم من یمشــي علی بطنە،

---

٩١ دیوانی نالی، ل٢٧٥.

٩٢ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٢٠١.

٩٣ رێبوار سیوەیلی، نالی لە بەلاغەوە بۆ مۆدێرنیتە، ل١٧٩.

٩٤ دیوانی نالی، ل٣٤٤.

٩٥ هەر ئەو سەرچاوەیە، ل١٨٦.

JZSB p-ISSN: 1813-0852, e-ISSN: 2617-3034

ومنهم يمشي على رجلين ومنهم يمشي على اربع يخلق الله ما يشاء ان الله على كل شيء قدير (النور٤٥)". گەروایە بەو پێ یە هەموو بوونەوەران خۆ هەر خواش ئەفراندوونی و گەر یەکێکیان پیرۆز بێ دەبێ هەموو پیرۆز بن، ئەگەرنا پێشێلکاری لەکاری ئەفراندن و یاسای بووندا روودەدات، واتە نابێ یەکێ بەرزو یەکێ نزم تەماشا بکرێت. چونکە ئەمە دەبێتە مایەی بەهەند وەرنەگرتنی سەرەتای دروستبوونی هەر بوونەوەرێک و دژوازی روودەدات لەو نێوەندەدا. رێبوار سـیوەیلی لە کتێبی (نالی لە بەلاغەوە بۆ مۆدێرنێتە)دا باسـی ئەو پێچواندنە یاسـاغانە دەکات کە لە لایەن نالیەوە ئەنجامدراون و بەپێ ی یاساکانی شەرع لە ئیسلامدا لێ پرسینەوەیان لەگەڵدا دەکرێت و سەرزەنشت دەکرێن. کەواتە نالی ئەم پێچواندنەی بە ویسـتی خۆی کردوەو لە کاتێکدا ئاگاداریش بووە لە یاسـاغییان و ئەو حوکمە رەهایەش کە لەبەرامبەر ئەنجامدانیدا دانراوەو کەچی لەبەرامبەردا پێچەوانەکەی ئەنجامداوە.[٩٦]

٩٦رێبوار سیوەیلی، نالی لە بەلاغەوە بۆ مۆدێرنیتە، ل١٧٩.

JZSB p-ISSN: 1813-0852, e-ISSN: 2617-3034

ئەنجام

لە کۆتایی توێژینەوەکەدا گەیشتینە ئەم خاڵانە:

١) بۆ تێگەیشتن لەنالی پێویستە پێشتر هەوڵبدرێ پاشخانێکی تۆکمەی فەلسەفی و لە نێویدا دەروونناسی و دەروونشیکاری لەسەریەکهەڵچنرێ، زمان و دیالیکتە جیاجیاکانی زمانی کوردی بناسی، شانبەشانی ئەدەبدۆستیش لە تیۆلۆژیادا بەگشتی و ئیسلامناسی بەتایبەتی، سەرەدەری بکەی، دواتر بەدوای دیوی نادیارو ئەو سێبەرانەدا بگەڕێی، کە لە ئەندێشەی نالیی دا بوون.

٢) نالی ئەوەی رەتکردۆتەوە تەنها شاعیرێک بێت، بەڵکو بوێریی ئەوو دەستبردنی بۆ تابۆکان و بابەتە نهێنی و شاراوەکان، نالی لە بەرگی شاعیربوونی پەتی وەدەردەخەن و نازناوی رچەشکێن و داهێنەرو دانای بەسەردا دەچەسپێنن.

٣) راستە نالی بە شوێن چێژی دونیاییەوە بووە، بەڵام دواجار راستگۆیانە خۆشەویستی بۆ خواو پێغەمبەری ئیسلام و پایەکانی ئیسلام، دەربڕیوەو پاڕاوەتەوە لێیان.

٤) ئەگەر بەهرەمەندی و بلیمەتی جەوهەری نالی نەبوویێت، ئەوا چی وا لە بابایەکی دەوارنشین دەکات ئەم ئەفسانەیەی لێ دەرچێت!؟

٥) نالی لەبارەی شیعرو داهێنانەکانیەوە، گەیشتۆتە ئەو راستییەی کە نە لە کەس دەچێت و نە کەسیش لەو دەچێت.

٦) نالی نە عارف و نە متەسەوف بووە، بەڵکو تەنها فەقیهێک بووە، بەڵام هەرکیز ئایینی بۆ مەرام و مەبەستی تایبەتی خۆی بەکارنەهێناوە، بە ریاکاری نەژیاوە، بەڵکو بەوپەڕی راستگۆیی و یەک دیوی، ژیانی ئایینی و کۆمەڵایەتی و ئەدەبی بەڕێکردووە.

JZSB p-ISSN: 1813-0852, e-ISSN: 2617-3034

سەرچاوەکان

بەزمانی کوردی

١. ئازاد تۆفیق خەیات، نالی- دانتێ وێکچوونێکی فرە ڕەهەند، چ:١، چا: ئەنستیتیۆتی کەلەپوری کورد، سلێمانی ٢٠١٧.

٢. تەحسین حەمە غەریب، خوێندنەوەی شیعری دڵی مەولەوی و چاوی نالی، چ٢، چا:زانا، ٢٠١١.

٣. دیوانی نالی، لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و فاتح عەبدولکەریم، چا:٢، انتشارات کردستان، سنندج، ١٣٩٦، ل٢٤٧.

٤. حەمە مەنتک، لە مەدرەسەی نالییدا، چ١، چا: کارۆ- سلێمانی، ٢٠١١.

٥. ڕەئووف عوسمان، نالی لە دادگای ڕەخنەدا، ئەمینداریێتی گشتی ڕۆشنبیری ولاوان یارمەتی لە چاپدانی داوە، بەغداد-١٩٨٤.

٦. ڕێبوار سیوەیلی، کتێبی نالی، چ٢، چا: ماڵی وەفایی، هەولێر، ٢٠١٥.

٧. ڕێبوار سیوەیلی، نالی لە بەلاغەوە بۆ مۆدێرنیتە، چا: زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ٢٠١٨.

٨. ڕێبوار محەمەد مەلا زادە، نالی و سایکۆلۆژیای شیعر، چا: ڕۆژهەڵات/ هەولێر، ٢٠١٦.

٩. صدیق بۆرەکەیی(صفی زادە)، مێژووی وێژەی کوردی، بەرگی ٢، چ:١، چا: مهر تبریز، بانە – کردستان، ١٣٧٠ هـ .

١٠. عەلائەددینی سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، بڵاوکردنەوەی کوردستان-سنە، چ:١، ١٣٩١هـ .

١١. عبدالحمید حسێنی، نالی لە ڕوانگەی سەپان کوردی یەوە، چا: بنیایی-سلێمانی، ٢٠١٣.

١٢. مەسعود محەمەد، چەپکێک لە گوڵزاری نالی، چا: چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد- بەغداد، ١٩٧٦.

١٣. مارف خەزنەدار، نالی لە دەفتەری نەمریدا، کۆلێجی ئەدەبیات- زانستگای بەغدا، ١٩٨١.

١٤. محەمەد گەڵاڵەیی، خوێندنەوەیەک بۆ کتێبی (نالی لە بەڵگەنامەکانی عوسمانی دا)، ڕ:کوردستانی نوێ- سێبەرو سایە، ساڵی ٢٨، ژ: ٧٨٤٥، ٢٣-٤-٢٠١٩.

بە زمانی عەرەبی

ئینتەرنێت

١. اسامة بن عطایا بن عثمان العتیبي- افعال العباد بین اهل السنة والقدریة الجبریة والقدریة- ٢٠٠٩- منابر النور. M.noor.com